

Nordisk Numismatisk Årsskrift 1994–96

Nordic Numismatic Journal

Editorial Committee

Jørgen Steen Jensen, Copenhagen
Kenneth Jonsson, Monica Golabiewski Lannby, Harald Nilsson,
Stockholm
Kolbjørn Skaare, Oslo – Tuukka Talvio, Helsingfors

Ikke-kongelig utmynting i Norge frem til reformasjonen¹

Den første norske utmyntingen – fra og med Olav Tryggvason til første del av Harald Hardrådes regjering – er av relativt beskjedent omfang og beskjeden betydning for den daværende myntsirkulasjon i landet. I tiden frem til 1050-60-tallet sirkulerte det i hovedsak utenlandsk mynt i Norge. Myntene i skattefunn fra perioden er som regel påført et varierende antall prøvekuitt – probérhakk – for å teste sølvinnholdet i de enkelte eksemplarene. Mye tyder på at det er metallverdien i mynten som er av betydning og ikke myntens preg. Dette tyder på en kongemakt som ikke maktet større utmyntinger eller å få sin mynt akseptert blant folk flest. Først under Harald Hardråde opphører praksisen med å teste myntene.²

Harald Hardrådes sterke kongedømme danner grunnlaget for et nasjonalt myntvesen underlagt kongelig kontroll. Skattefunn viser at det i Norge fra og med Harald Hardråde til og med Magnus Lagabøter og hans sønner ble praktisert *renovatio monetæ* ved kongeskipper.³ Etter Haraldslåttens reduseres det utenlandske myntmaterialet i skattefunn fra nesten 100% til under 50%. I Greslifunnet (tpq. 1080) er andelen utenlandsk mynt nede i 2%. Av de gjenværende 2.209 myntene er bare 8 av dem fra Harald Hardråde. De resterende 2.201 er alle mynter fra Olav Kyrre.⁴ Olav Kyrre fastholder i tillegg Harald Hardrådes myntstandard i sine emisjoner.⁵

En fastholdelse av én myntstandard i over femti år, et relativt stort myntomfang, omskrifter som viser at myntene kom til på kongelig initiativ og *renovatio monetæ* ved kongeskipper, indikerer et sterkt kongedømme med makt nok både til å etablere og sikre kontinuitet i et nasjonalt myntvesen. Retten til å gi ut mynt var etablert som *myntoverhøyhet*

¹ Denne artikkelen baserer seg på, og er til dels en omfattende omarbeidelse av, deler av min hovedfagsoppgave i historie: *Erkebiskopen i Nidaros' utmynting i middelalderen. Med særlig vekt på erkebiskopens myntrett*. Universitetet i Oslo, høst 1995. En forkortet versjon av artikkelen ble fremlagt ved symposiet *Myntrett og ikke-kongelige utmyntinger i middelalderen*, Oslo, 6. november 1998.

² Gullbekk 1994, s. 34-35.

³ Gullbekk 1994 og 1997. Gullbekk mener at en forutsetning for *renovatio monetæ* er en sentralmakt med evne og vilje til å gjennomføre en så omfattende operasjon.

⁴ Skaare 1976, s. 71, Table 14; Gullbekk 1997, s. 80, Tabell 1-3.

⁵ Skaare 1976, s. 106-107; Gullbekk 1994, s. 146-157.

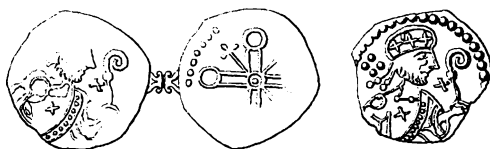

Fig. 1. Schive V 40-41.

Fig. 2. NMH II 328. Fig. 3. Schou 220. Advers. Fig. 4. Schou 220. Revers. Fig. 5. NMH II 160.

og opprettholdt gjennom denne perioden som en *kongelig rett* – et regale – i Norge. Det er i lys av dette den videre behandlingen av de ikke-kongelige myntemisjonene i Norge vil finne sted.

Erkebiskopene i Nidaros

I studiet av myntrett som fenomen i Norge i middelalderen står erkebiskopene i Nidaros sentralt. Det finnes skriftlig belegg for erkebiskopenes myntrett i periodene 1222-1281 og 1483-1537, en av våre klart viktigste kilder til innsikt. Det er erkebiskopene som myntherrer, spesielt på 1200-tallet, som har avstedkommet de langt fleste debatter om norsk ikke-kongelig utmynting både i de historiske og de numismatiske miljøer. Med unntak av 18 eksemplarer av en brakteatttype fra erkebiskop Jon Raude (1268-1282) hører alle kjente og sikre erkebispepemynter inn under 2. utmyntingsperiode (1483-1537).⁶ En rekke mynter har imidlertid vært tillagt forskjellige erkebiskoper både i det 12. og det 13. århundre, og det er derfor nødvendig å gjennomgå disse attribueringene på nytt, i håp om ny og dypere forståelse både av erkebiskopenes myntrett og utmynting og myntrett i Norge generelt.

Geistlig mynt og myntrett 1153-1222?

Den første kjente skriftlige kilde til erkebiskopens myntrett er et kombinert privilegie- og vernebrev – en rettarbot – fra kong Håkon Håkonsson til kirken.⁷ Håkon Håkonssons saga forteller om et møte mellom kong Håkon og erkebiskop Guttorm i april 1222, hvor kongen og erkebiskopen

⁶ Risvaag 1995, s. 129-139.

⁷ NgL I, s. 446.

kom til enighet, og Guttorm lovet å komme til riksmøte i Bergen neste sommer (1223) for å anerkjenne Håkons kongedømme. Det ser ut som om kongen, enten i anledning dette møtet eller like etter gir denne rettarboten, som foruten å gi en generell stadfesting av alle kirkens gamle privilegier gir erkebiskopen et nytt privilegium – retten til å prege mynt.⁸

[...] Ver uilium ollum monnum kunnist gera at sialfum oss till salobotar. ok riki varo. oc Þegnum till gangs. oc till giftu Þessa heims oc annars. hofuum ver iattat af vare hende oc Þeira. er loglega verda till lanzenz kosnir æftir oss. stad hins helga Olafs konongs oc Gutthormi ærkibiskupi oc ollum er gudlega verda kosnir æftir han til ærkibiskups namfs oc vinir vilia vera konongdomsens æftir guds loghum oc manna at hafua sylfr slatto man Þan sem Þar kunni godan hatt a oc Þionosto man med homom. huart sem ærkibiskupi syniz ser haglegra at Þeir se med myntara varom oc Þionosto sueinum. eda i garde sialfs sins. at sla till Þyrfta stadar hins helga Olafs konongs slykt sylfer at skyrleika oc stinleika sem var vili verdr till. eda annara kononga at gange i Nidarose. hafuum ver iattat Þetta firer Þui at ver ætlom at her man gudi arfuusa a uera oc gagn megí af standa stad hins helga Olafs konongs. oc enguhm godom manne till vanhags. Þykkiumz ver oc vist vitha at sylfer slatta su. sem ver vilium at gange i landeno varo stande Þui heldr med æinord oc godum hætte er slikir guds uinir bindaz heldr vid i radom med oss. [...]

[...] Vi gjør alle vitterlig, oss selv til sjelebot, vårt rike og våre menn til gavn og glede både her og hisset, at vi har på våre egne vegne og den til landets styre lovlig valgte konge etter oss tilstått den hellige kong Olavs bispedømme og erkebisp Guttorm såvel som alle, som etter han gudelig blir valgt til erkebisper og vil være kongedømmets venner etter Guds og menneskers lov, at han får ha en sølvslåtte-mann som forstår seg vel på dette arbeid, og en tjenestesvenn med ham (hva enten nå erkebisen finner det mest bekvemt for seg at disse folkene er hos vår mynter og tjenestesvenner eller i hans egen gård) for til St. Olavs bispedømmes behov å slå sølv av den finhet og vekt som vi eller andre konger bestemmer skal gå i Nidaros. Dette har vi tilstått fordi vi tror dermed å ha gjort Gud til behag, og at det kan tjene den hellige Olavs bispedømme til nytte, uten å være noen god mann til ulempe. Vi anser oss helt overbevist om at den sølvmynt som vi ønsker skal gå i vårt land, holder seg så meget bedre og mer stabil når slike Guds venner forener seg med oss om dette. [...]⁹

Det går der klart frem at det er kongen som har det avgjørende ord med hensyn til myntens beskaffenhet – vekt og metallinnhold, erkebiskopen kan kun prege mynt slik kongen har bestemt skal gå i Nidaros – også mengden er begrenset av kongen; så mye som én mann og hans medhjelper kan slå. Erkebiskopen står imidlertid fritt til å velge om han vil la denne utmyntingen foregå i sin egen eller kongens gård. På grunnlag av rettarboten kan man slutte seg til at kongen hadde en fast stasjonert mynt-

⁸ Erik Gunnes anser på grunnlag av hvem som var tilstede da brevet ble utstedt at det sannsynlige tidspunkt og sted for utstedelsen var våren 1222 i Nidaros. (RN I, nr. 452, fotnote 1 og 2).

⁹ Oversettelse: Kolbjørn Skaare i Nordeide og Skaare 1992, s. 23.

mester i Nidaros på dette tidspunktet. Privilegiet gjelder for den sittende erkebiskopen Guttorm og hans etterfølgere så lenge de “vil være kongedømmets venner etter Guds og menneskers lov”.¹⁰

Et spørsmål som flere ganger har vært fremme er om rettarboten kun var en legalisering av en rett erkebiskopene allerede hadde tiltatt seg. I sin innledning til C. I. Schives *Norges Mynter i Middelalderen* fra 1865 skriver C. A. Holmboe “...rimeligst er det, at Erkebiskopen i de urolige Tider, da Kongemagten var svag, har tiltaget sig Myntretten, og at Kong Haakons Retterbod saaledes kun er en Legalisering af dens udövelse”.¹¹ Også Hans Holst holder muligheten åpen for at Håkon Håkonssons rettarbot kan være en bekreftelse av et allerede bestående lovlig forhold.¹² Et annet sted åpner han for at “både de [geistlige] og enkelte verdslige høvdinger har tiltatt sig en sådan [rett] under den svake kongemakt i Inges og Magnus Erlingssons tid. I så fall må det også antas at kong Sverre i levende live ikke har kunnet få geistlige mynter ut av omløpet, om han har prøvd på det”.¹³

Historikeren Arne Odd Johnsen ser det som en mulighet at erkebiskopen fikk myntrett allerede ved opprettelsen av erkebispesetet i 1153. Ordlyden i rettarboten av 1222 “...hofuum ver iattat...” behøver ikke være annet enn en stadfestelse, eller en stadfestende endring av en tidligere innrømmelse.¹⁴ Han baserer sin antagelse helt og holdent på Holsts artikkel fra 1936 og tar ikke noen videre debatt på dette temaet. Johnsen har rett i at ordlyden ikke behøver å være annet enn en bekreftelse av et eldre privilegium, men i rettarboten foretar kong Håkon en generell bekreftelse av alle erkebiskopens gamle privilegier (... *oc oll rettyndi þau sem han hefir haft till þessa dags...*). Myntretten er den eneste retten som blir nevnt spesielt i brevet, og det er denne som er rettarbotens hovedanliggende. Verbet *iatta* kan riktignok, som Johnsen sier, bety *bekreftelse*, men det har også andre betydninger som *tilstå*, *love* og *gi*. *Iatta* er brukt i betydningen *tilstå/gi* i andre dokument om privilegier som beviselig er nye. Myntretten ser da ut til å være et nytt privilegium med dette brevet.¹⁵

Det har vært gjort flere forsøk på å tolke de ulike pregene på anonyme brakteater fra det 12. og 13. århundre. Schives konsekvens i sin attribuering av brakteater med patriarkkors og mulige bispestaver til erkebi-

¹⁰ Det må presiseres at det ikke er *jus monetæ* eller *jus monetam percutiendi*, men *moneta* – myntverksstedet, eller *percussura monetæ* som blir erkebiskopen til del (Jfr. Volz 1971, s. 158).

¹¹ Schive 1865, s. XXVI.

¹² Holst 1936 a, s. 108.

¹³ Holst 1936 a, s. 101-102.

¹⁴ Johnsen 1945, s. 247.

¹⁵ Authén Blom 1967, kap. 7. Til tross for at rettarboten av 1222 ofte har vært trukket frem, er Authén Blom den eneste som har foretatt en inngående analyse av rettarboten.

skopene i Nidaros har vært toneangivende.¹⁶ I tillegg til brakteatene med patriarkkors og mulige bispestaver holdt Schive noen brakteater med enkeltstående bokstaver for å være erkebiskopelige initialer (E – Eirik Ivarsson (1188)¹⁷ og I – Jon Raude (1268-1282)¹⁸). En brakteat med N holder han for å være erkebispemynt på det grunnlag at N står for Nidaros.¹⁹ Problemet med disse attribueringene er at de kun er basert på myntenenes enkle og svært stiliserte motiver.²⁰

Det er for øvrig intet som tilsier at myntbilder som patriarkkors – eller andre kristne symboler – må være kommet i stand på geistlig initiativ. Hvis man undersøker alle dobbeltsidige norske mynter fra Olav Tryggvason til og med Magnus Lagabøter og hans sønner, vil man finne forskjellige kristne symboler på samtlige typer. Symbolene opptrer enten hver for seg eller i kombinasjoner med ett eller flere av de andre. Kors av alle typer er det hyppigst forekommende kristne symbol på mynter i Norge. Flere forskjellige typer er gjerne representert på samme mynt.²¹

Brakteater med patriarkkors fra Håkon Håkonssons tid kan ikke attribueres hverken til konge eller erkebiskop på grunnlag av utseende alene. På denne tid hadde erkebiskopen rett til å slå mynt, men en må være varsom med å hoppe på konklusjonen “geistlig mynt” utelukkende på grunn av myntens preg. Det kan vel så gjerne hevdes at kongedømmet hadde en hundreårig tradisjon for å slå patriarkkors-brakteater.

I Holsts omtale av myntene fra Dælifunnet, hvor en rekke av mynttypene hadde sakralt innhold, sier han om de kristne symbolene på mynter: “Disse symboler skyldes visstnok kirkens innflydelse. Men myntene behøver ikke derfor å ha hatt geistlige myntherrer. Vi har allerede eksempel på kongelige mynter med sakralt symbol, nemlig Harald Hardrådes penning med treenighetsmerket. Efter den middelalderlige kirkes tankegang var nemlig mynten et forførelsesmiddel til synd og opfunnet av djevelen.

¹⁶ Schive VI 13 – 14; VI 47 – 64, VIII 16 -41, XI 25 og Supplement 27-29.

¹⁷ Schive VIII 10-15.

¹⁸ Schive XI 24.

¹⁹ Schive XI 23.

²⁰ Bokstavbrakteatene er en viktig gruppe, som forefinnes både på 11- og 1200-tallet. Schive anser noen bokstaver for å være betegnelser for myntsted. Andre bokstaver mener han å være angivelser av myntherre. Hans Holst konstaterer at man ikke vet noe om disse bokstavenes betydning, men helte mot den oppfatning at det kunne dreie seg om en form for bokstavmagi (Holst 1936 a, s. 111-116). Kolbjørn Skaare forsøker seg med en tolkning av enkelte bokstaver som angivelse av myntsteder. Han åpner for andre fortolkninger, men mener på grunnlag av at enkelte bokstaver vedvarer over tid på myntene at disse primært må være myntsteds-angivelse (Skaare 1971, s. 12-13, 18-19; Skaare 1982 a, s. 103-104; NMH I, s. 62). Våre tolkninger av bokstavbrakteatenes preg er ikke tilstrekkelige for å kunne benyttes for attribueringer hverken til ulike myntherrer eller myntsteder. Myntene kan stort sett plasseres i tid, og de mynter som går forut for 1222 vil jeg anse for å være kongelig mynt. Bokstavbrakteatene fra Håkon Håkonssons tid som har vært attribuert norske erkebiskoper kan i prinsippet være geistlige, men kan vel så gjerne være kongelige (Risvaag 1995, s. 73-75).

²¹ Risvaag 1995, s. 69, tabell 2.

Derfor var det rådeligst å gjøre myntstykkene, der visstnok var Satans redskap, men et nødvendig onde, mest mulig uskadelige ved hellige bilder, symboler og legender”.²² Kristne symboler kan i gitte sammenhenger – deriblant på mynt – innenfor den kristne sfære primært betraktes som et uttrykk for den kristne fyrste, like meget som symboler for kirken selv. Parallelt med kristenhetens fremvekst adopterte og tilpasset verdslige herskere, som ofte var pådrivere i prosessen, kirkens symboler og ritualer til sine egne formål. I denne sammenheng kan man også merke seg at det var kristne konger som etablerte en nasjonal utmynting i Norge.

Hovedproblemet med tolkningene av anonyme brakteater fra det 12. og 13. århundre er at det er tvilsomt om man kan skille ut enkelttyper, f. eks. kors eller bokstaver, for så å forsøke å tolke disse. Etter mitt syn bør vi derimot starte helt på nytt og studere alle de forskjellige brakteattypene under ett, for så å søke å finne en innbyrdes relativ kronologi, og om mulig en geografisk plassering. På dette tidspunkt synes det forfatteren at vi oppriktig bør erkjenne at vår kunnskap om brakteatene – med unntak av relativ plassering i tid – nærmest er for intet å regne.

Grethe Authén Blom har i sin doktoravhandling om kongemakt og privilegier i Norge konkludert med at tildelingen av myntrett var et nytt privilegium gitt av kong Håkon ved rettarboten i 1222. Grunnen til at privilegiet ble gitt, hevder hun, var at kongen ønsket å tilbakeføre et myntvesen som var kommet ut av kontroll til kongemakten. Målet var å begrense den makt og de retter kirken hadde tiltatt seg og styrke myntretten som et regale. Blom baserer denne teorien på de i underkant av 600 brakteater som ble funnet ved domkirken i Trondheim i 1865. Disse “Nidarosbrakteatene”, som hun kaller dem, anser hun for å være for små og tynne til at de kunne ha vært “alminnelig gangbar mynt”. Blom mener å finne paralleller mellom disse brakteatene og merker som steinhuggerne ved Kristkirken [Nidarosdomen] brukte som signaturer. Disse brakteatene må følgelig på grunn av sin ringe vekt og spesielle pregemønstre ha vært ment som hjelpepenger eller betalingsbevis for å lette lønnsoppgjøret for den store arbeidsstokken ved Kristkirken på 1100- og 1200-tallet. Hun sier at hvis brakteatene kun var lokale hjelpepenger, behøvde erkebiskopen ikke ta det så nøye at myntpreging var et regale. Authén Blom forutsetter at erkebiskopens brudd på myntregalet har vært av mindre betydning fordi han bare lot prege lokale hjelpepenger, men når brakteatene finnes igjen over hele landet, ville et brudd på myntregalet straks ta en langt mer alvorlig, mer provoserende, karakter. Det var altså for å

²² Holst 1936 a, s. 112.

reetablere et regale at kongen ga sitt tilsagn om geistlig myntrett.²³ Denne teorien er tilbakevist av Kolbjørn Skaare. I artikkelen “Kong Sverres utmynting” (som går tilbake til hans selvvalgte prøveforelesning for doktorgraden, 1976) viser han at kong Sverre, for første gang siden Magnus Berrføtts dager, utmynter den veide penningen. Det er mynter etter denne standarden Skaare mener Bloms “Nidarosbrakteater” er. Han hevder at når disse brakteatene blir betraktet i lys av utviklingen i norsk mynthistorie, og når de er funnet over hele Norge, må konklusjonen være at disse er kong Sverres regulære mynter.²⁴ Skaares teori synes ytterligere styrket av Svein H. Gullbekks behandling av fem skattefunn med t.p.q. 1177.²⁵ Funnene viser en homogen myntsirkulasjon under Sverres tid. Det kan se ut som om Sverre har gjennomført en myntinndragning i begynnelsen av sin regjering.

En som i de senere år har grepet fatt i Bloms og Digres teori om byggingen av Nidarosdomen og erkebiskopenes utmynting er metallurgen Christian J. Simensen. Simensen hevder at erkebiskopene i Nidaros preget mynter fra opprettelsen av erkebispesetet i 1153 til 1190, da erkebiskop Eirik flyktet til Lund. Videre mener han at det ikke ble preget geistlig mynt i Norge mellom 1190 og 1202, og at erkebiskopene preget mynt kontinuerlig fra 1216 til og med Jon Raude (1281). Det er på grunnlag av myntens utseende at Simensen knytter dem til erkebiskopen. Her er det to brakteattyper det dreier seg om – bispestavbrakteater og patriarkkors. Disse typene plasserer han i tid: ca. 1150-75 (bispestaver) og ca. 1150-90 og 1216-1230 (patriarkkors). Fortolkningene av brakteatene føyer seg slik inn i en tradisjon fra Schive og Holmboe. Uten å ta Håkon Håkonssons rettarbot av 1222 opp til debatt, tar han for gitt at privilegiebrevet kun er en bekreftelse av erkebiskopens myntrett. Dette er utelukkende basert på hans egen attribuering av de ovenfor nevnte brakteattyperne. Simensen diskuterer heller ikke Skaares syn på Bloms “Nidarosbrakteater”.

Simensen mener å kunne påvise forbindelsen mellom de enkelte brakteater og Nidarosdomens forskjellige byggetrinn. I tillegg til dette foretar han beregninger over hva katedralen kostet å oppføre. Beregningene av

²³ Blom 1967, s. 133 ff. Noen av disse tankene var opprinnelig fremsatt av Olaf A. Digre. Det bør bemerkes at erkebiskopen under oppføringen av Kristkirken med mange forskjellige spesialister involvert, sannsynligvis hadde behov for et hensiktsmessig pengesystem for å få betalt arbeidskraft, råvarer og halvfabrikata. Tanken om en egen mynt for å tilfredsstille dette behovet kan være nærliggende. Det er imidlertid ingen automatikk i at erkebiskopen på egenhånd skulle opprette et myntsystem for å tilfredsstille sine behov, spesielt ikke om det allerede skulle eksistere et godt utbygd kongelig system.

²⁴ Skaare 1982 a, s. 93-109. Det bærende element i argumentasjonen er vekt og gehalt. At myntene er funnet over hele landet er ikke et kriterium i seg selv for at dette er Sverres mynter, men støtter i denne sammenhengen opp om Skaares teori.

²⁵ Birkeland, Aust-Agder; Vang, Hedmark; Bryggen, Bergen, Hordaland; Domkirken, Trondheim, Sør-Trøndelag; Dæli, Stavsjø (Balleshol), Nes, Hedmark (Gullbekk 1997, s. 65-67).

myntmassen baserer seg på den forutsetningen at utmynting og tap av mynter gjennom sprekker i kirkegulv foregikk kontinuerlig gjennom perioden. Dette er en oppfatning Simensen er alene om å hevde.²⁶ Det må kunne betraktes som vel dristig å forsøke å beregne hvilke kostnader byggingen av Nidarosdomen representerte. At det var betydelige summer, er hevet over enhver tvil, men det bevarte kildematerialet tillater ikke konkrete prisoverslag. Inntrykket av Simensens arbeide svekkes ytterligere ved at han fremholder mengdeanslag uten å gjøre rede tilstrekkelig for hvordan disse er kommet til.²⁷

Schive publiserer i sitt verk to mynter fra det 12. århundre, som viser en mannsperson i halvfigur mot høyre med en bispestav i venstre hånd (Fig. 1).²⁸ Han katalogiserer denne typen somgeistlig. Også Hans Holst regnet denne mynttypen for som norsk. Dette har senere blitt imøtegått først av Nils Ludvig Rasmusson som anså flere mynter, blant annet denne, som til da hadde blitt betraktet som norske, for å være danske. Myntene ville etter Rasmussons mening fylle et hull i jydsk utmynting på 1130- og 40-tallet.²⁹ Senere har også Georg Galster gått mot en norsk attribuering. Galster mener disse myntene passer inn i dansk 1100-talls utmynting og plasserer typen til biskop Eskil av Viborg på Jylland (ca. 1100-1133).³⁰ Også Kolbjørn Skaare heller til den oppfatningen at mynten er dansk.³¹ Det er imidlertid interessant at forfatterne av det danske skattefunnverket *Danmarks middelalderlige skattefund* på sin side har valgt å holde på en norsk attribuering.³² Det er her et behov for å få denne mynttypen underlagt en nærmere granskning. Skulle det være slik at mynten er norsk, kan forklaringen på denne åpenbartgeistlige typen være

²⁶ I Baklid 1993, s. 50, fotnote nr. 29, blir Simensens system omtalt på denne måten: "Jeg har utelatt nærmere omtale av fysikeren Christian J. Simensens bidrag til debatten. Dette fordi hans metodiske tilnærming til problemet er svært spesiell. Han har systematisert 18 kirkefunn med tilsammen 8600 småmynter fra norske kirker. Dette materialet har han sammenlignet med en matematisk modell for tap av mynter gjennom sprekker i kirkegulv. Konklusjonen hans er at det var en rimelig overenstemmelse mellom modell og myntfunn, historiske og fysiske data. (Christian J. Simensen: Hvilken informasjon gir myntfunn gjort i norske kirker?, *NNUM* nr. 3/1986, s. 42-53)".

²⁷ Et eksempel er hans omtale av Orm kongsbror i Sverres saga, hvor Orm redder seg unna forfølgere ved å spenne av seg en diger pengepung og la myntene renne ut i lyngen. Her sier Simensen: "I dette tilfelle er det rimelig at pungen veiet flere hundre gram; det vil si at Orm hadde på seg over tusen mynter". (Simensen 1992, s. 75.) Denne og lignende uttalelser er dessverre av for spekulativ karakter og kan ikke tillegges vekt. Når denne type utsagn til tider også får bærende funksjon i artiklenes oppbygning, virker det direkte ødeleggende på det som i utgangspunktet er interessante og verdifulle forsøk. Simensen målbærer dristige synspunkter som i utgangspunktet er vel verd å tenke gjennom, men her må det konkluderes med at Simensen dessverre i for stor grad fremsetter for bastante og ikke verifiserbare påstander som for en stor del er bygget på hans egne antagelser og tolkninger i tidligere artikler.

²⁸ Schive V 40-41.

²⁹ Rasmusson 1956, s. 205 f.

³⁰ Galster 1955, s. 61-103, nr. 230; Galster 1981, s. 102-103.

³¹ Skaare 1965, s. 100, fotnote 25; NMH I, s. 106, fotnote 7.

³² DMS, s. 281, nr. 843.

en muntlig godkjennelse fra kongen for en eller to emisjoner. Mynttypen passer ellers ikke særlig godt inn i et norsk mønster fra tidlig 1100-tall.

I kjølvannet av Nils Ludvig Rasmussons og Georg Galsters behandling av Schives typer V 40-41 har Galster sett på flere brakteattyper fra 1100-tallet som Schive anså for å være norske. Blant myntene Galster behandler er Schives typer VI 56-62 med mulige bispestaver. Galster mener at disse myntene ikke er norske, men danske. Schive har klassifisert brakteatene på grunnlag av ett norsk funn fra gården Fjerdingsrein i Heidal i Gudbrandsdalen i 1810. Dette er fremdeles det eneste funnet av disse mynttypene på norsk jord. I Danmark er de samme mynttypene representert i tre funn, Ålborg-, Øster Utterup- og Græsefunnene. At disse brakteatene fra innbyrdesstridstiden er representert i større grad i danske funn enn i norske funn kan tyde på at brakteatene har dansk opprinnelse.³³ Kolbjørn Skaare anser brakteatene for være norske. Han tar imidlertid ikke stilling til hvorvidt dette er geistlige eller kongelige mynttyper.³⁴ Jeg finner Schives og Skaares norske tilskrivning mest sannsynlig. Myntenes tidlige datering (før midten av 1150-tallet)³⁵ tillater med litt god vilje at dette skulle kunne være erkebiskopens første utmynting, men jeg finner det mer sannsynlig at dette er regulære kongelige utmyntinger – de første brakteatene med et myntbilde som gjentas både i Sverre Sigurdssons og Håkon Håkonssons myntemisjoner.

Sagaene inneholder ingen henvisninger til noen ulovlig geistlig – eller verdslig – utmynting på siden av kongens egen. At en geistlig utmynting ikke er nevnt i Sverres saga, er spesielt interessant, da den i store deler er skrevet under Sverres regjeringstid og bærer preg av å være en offisiøs versjon. Det bør bemerkes at kongesagaene generelt preges av relativt få henvisninger til mynt. Tilfanget av skriftlige kilder er dessverre begrenset fra Sverres tid. Sverres tale mot biskopene er slik sett et unntak, da det på mange måter er Sverres egen stemme vi hører. Talen berører ikke myntspørsmålet. I følge Anne Holtsmark er talen skrevet på nyåret 1199, etter pave Innocens III lyste ham i bann sommeren 1198.³⁶ Dette er Sverres forsvarsskrift hvor han argumenterer for hvorfor han ikke trenger ta hensyn til bannet, da det ikke er rettferdig.³⁷ Talen viser at Sverre har hatt

³³ Galster 1965, s. 57-82. Den første som argumenterer for at dette er danske og ikke norske mynter er professor Ramus som i tiden fra 1816 til sin død i 1832 arbeidet på et corpus over danske middelaldermynter fra før 1448 (Galster 1965, s. 58 ff.); Holst 1956, s. 69-70. Axel Ernst mener i likhet med Galster at ved å omdefinere blant annet brakteatene med bispestav fra å være norske mynter til å være danske blir et hull i jysk mynthistorie i tiden 1130-50 fylt igjen. (Ernst 1956, s. 168).

³⁴ NMH I, s. 106.

³⁵ Jensen 1983.

³⁶ Holtsmark 1986, s. 8. Knut Helle anslår talen for å være forfattet en gang i årene 1194-1202 (Helle 1993, s. 89).

³⁷ Brevet går mot datidens gjeldende doktrine i kirken at selv om bannet var urett og den ekskommuniserte ikke ville bli straffet av Gud, måtte bannet respekteres i dette liv (Gunnes 1971, s. 296 ff.; Bagge 1987, s. 147).

kjennskap til kanonisk rett, og han siterer Gratians dekret. Sverre går her til felts mot kirkens menn med beskyldninger om løgn, svik, mangel på måtehold, griskhet, overmot og urettferdighet. Han sier at mange klerker fører et levnet som er verre enn lekfolks, men de nekter å stå til rette for kongen eller hans dommere. Han går inn på temaer som bispevalg og prestekallsrett, og han forsvarer den kongelige myndigheten til lovtolkninger. Sverre legger ikke skylden på paven og kritiserer ikke selve pavedømmet, det er de norske biskopene han refser.³⁸ Det er selvsagt knyttet stor usikkerhet til hvilke spørsmål som ville være naturlig for forfatteren av talen å ta med, men det er verd å merke seg at Sverre i et angrep på de norske biskopene ikke tar med et moment som klart ville speile kirkens brudd på kongelige eneretter, som det å tilta seg myntrett ville ha vært. På Sverres tid ser myntretten ut til å være et etablert regale. Sverre er reaksjonær både i politiske og kirkelige spørsmål, og det er lite sannsynlig at en slik mann ville latt en utmynting på tvers av sitt regale passere uten sverdslag eller polemikk, spesielt ikke om det var hans viktigste motmann som tok seg til rette.³⁹

Heller ikke fra kirkens side er det bevart skriftlige kilder fra før 1222 som omhandler myntrett, eller regnskaper som viser at kirken har preget mynt. Interessant i denne sammenhengen er at i pave Coelestin IIIs verne- og privilegiebrev for erkebiskopen av Nidaros og den norske kirke av 1194⁴⁰ blir visse økonomiske privilegier omtalt (eksport av mel til Island, landøre av ett islandsk skip pr. år og rett til å kjøpe hauker og falke). Myntrett blir ikke omtalt. Brevet inneholder en generell bekreftelse av alle friheter den norske kirken til da hadde oppnådd fra kongene. Gjennom hele brevet henviser paven til at det er innrømmelser som kongene har gjort til kirken. Hvis paven skulle ha gjort et forsøk på å verne en geistlig utmynting som gikk på tvers av Sverres, burde det ha vært på grunnlag av en donasjon fra en tidligere konge, og da helst kong Magnus Erlingsson. Ville paven forsøke å trosse et klart regale på vegne av den norske kirken – selv overfor en mann som Sverre Sigurdsson? Det er selvsagt farlig å argumentere *ex silentio* på denne måten, men man kan ikke overse at det hverken er bevart skriftlige eller sikre numismatiske kilder som taler for en geistlig utmynting fra tiden før Håkon Håkonssons retterbot.

La oss vende tilbake til Håkon Håkonsson og den politiske situasjonen i Norge i begynnelsen av hans regjeringstid. Den umyndige Håkon var

³⁸ Holmsen 1986, s. 246; Kolsrud 1958, s. 230 f.

³⁹ En utmynting på tvers av kongens vilje ikke bare ville være irregulær, men ville falle inn under ett (eller flere) av kriteriene for falskmynting. (Rasmusson, Nils Ludvig 1967: *Myntträtt, Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder*, bd. 12, sp. 69; *Monumenta Germaniae historica Legum Sectio II, Capitularia Regnum Francorum*, Tom I Pars II, Nr. 202, sitert i Volz 1971, s. 166).

⁴⁰ NgL IV, Supplement til 1. bind, s. 101-104.

birkebeinernes mann og hadde kirken mot seg da han var uekte sønn av Håkon Sverresson. Korsbrødrene i Nidaros hadde støttet Skule Bårdsson jarls kandidatur og erkebiskop Guttorm skal en tid ha vist en tvetydig holdning. Det kan se ut som om det var for å sikre seg kirkens støtte i de dynastiske stridighetene med Skule jarl at Håkon ga erkebiskopen myntrett. Myntretten ble gitt på en slik måte at kongen var sikret full overhøyhet over myntvesenet, samtidig som det åpnet for nye inntektsmuligheter for kirken. Om myntretten var et krav fra erkebiskopen, eller om det var ett av flere innspill fra Håkons side for å gjøre sin sak bedre overfor erkebiskopen før riksmøtet i Bergen i 1223, kan man vanskelig si noe sikkert om. Myntretten kan ha vært et attraktivt lokkemiddel fra kongens side, eller en for erkebiskopen ettertraktet rett som kunne styrke hans økonomi og muligens øke hans status. Erkebiskop Guttorm har uten tvil kjent til andre geistliges myntrett i sin samtid og var nok lysten på en tilsvarende rett for sin egen del.⁴¹ Det synes lite trolig at erkebiskop Guttorm skulle ta til takke med en begrensing i den myntretten han – eller en tidligere erkebiskop – allerede skulle ha tiltatt seg, av et kongsemne han i utgangspunktet ikke ville godta. Håkon Håkonssons faste grep om myntregalet kan og sees i hans praktisering av *renovatio monetæ* og den homogene myntsirkulasjonen i hans regjeringstid.⁴² I tillegg til hovedpunktet i rettarboten – myntretten – sikret Guttorm seg at alle erkebispes-tolens daværende og tilkommende eiendommer ble underlagt kongens vern og at alle gamle retter ble stadfestet.

Grethe Authén Blom bemerker at stadfestingen ble foretatt i så generelle former at man må tro at privilegiene ikke ble gjenstand for noen diskusjon ved møtet mellom erkebiskopen og kongen. Håkon var ikke i en posisjon hvor han kunne diskutere kirkens privilegier når hans rett til tronen ikke var endelig fastslått.⁴³

Jeg har forsøkt å gjøre rede for hvorfor jeg anser erkebiskopens myntrett som et nytt fenomen med Håkon Håkonssons rettarbot av 1222 og hvorfor jeg tviler på at rettarboten var en bekreftelse av en tidligere donasjon eller en legalisering av en kirkelig selvtekt.

⁴¹ P.A. Munchs syn på Håkon Håkonssons donasjon som en "betydelig opofrelse" (Munch 1857, s. 638) behøver ikke være riktig. Håkon kan på den ene siden ha tapt noe økonomisk ved å gi erkebiskopen myntrett, men på den andre siden kan donasjonen bare ha vært en omfordeling av opposenten Skule jarls myntrett. Hvis Håkon Håkonsson faktisk ga erkebiskopen en myntrett som hadde tilhørt Skule kunne det ha vært å slå to fluer i en smekk; han fikk erkebiskop Guttorm over på sin side før det forestående riksmøtet og Skule fikk sin økonomiske og sosiale posisjon svekket.

⁴² Gullbekk 1997, s. 67-70. Det er interessant å merke seg at Gullbekk åpner for muligheten for flere inn-
dragninger i Håkons regjeringstid. Tatt i betraktning kongedømmets styrke under Håkon kan det være nat-
urlig at en slik praksis gjennomføres nettopp på denne tiden, men som Gullbekk påpeker at med bare tre
myntskatter å forholde seg til kan vi "...la denne problemstillingen leve sitt eget liv" (Gullbekk 1997, s.
70).

⁴³ Authén Blom 1967, s. 135.

- 1) Ordlyden i rettarboten taler for at dette er et nytt privilegium.
- 2) Det finnes ingen skriftlige kilder, hverken fra kongelig eller kirkelig hold, som nevner en lovlig eller ulovlig geistlig utmynting.
- 3) Usikkerheter knyttet til hvilken myntpolitisk bakgrunn de enkelte brakteattypers utseende har gjør at man vanskelig kan gi en sikker attribuering utelukkende på grunnlag av utseende. Følgelig kan ingen mynter fra før rettarboten med sikkerhet tillegges erkebiskopen.

1273-1281 – myntretten stadfestes og tapes

1. august 1273 inngikk erkebiskop Jon Raude og kong Magnus Lagabøter et forlik på et riksmøte i Bergen.⁴⁴ Det var uenighet om kirkens retter, friheter og privilegier, spesielt de privilegiene kirken oppnådde under kong Magnus Erlingsson. Erkebiskopen gir på sin side avkall på kroneofring og overhøyhet over kongedømmet. Bare når det ikke finnes en legitim tronarving, skal erkebiskopen og biskopene ha første og viktigste stemme ved valg av ny konge. Kongen oppgir kravet om domsrett i alle saker som etter kanonisk rett tilhører kirken og stadfester punktvis kirkens gamle privilegier. Ved samme anledning gis erkebiskopen nye handelsprivilegier. Ett av de gamle privilegiene som her blir stadfestet er erkebiskopens myntrett. Teksten er en kortfattet bekreftelse av innholdet i Håkon Håkonssons rettarbot:

Item concessit quod liceat domino archiepiscopo habere unum hominem in curia sua qui cudat denarios prout litera sua super hoc confecta attestabatur.⁴⁵

Likeledes gikk han med på at det skulle være tillatt for erkebiskopen å ha en mann i sin gård/tjeneste til å slå mynter⁴⁶ slik det bevitnes i hans brev, som er satt opp om dette.

Henvisningen i stadfestingen er til *hans brev, som var satt opp om dette*. Dette brevet kan være Håkon Håkonssons rettarbot, men ordlyden *litera sua* – hans [kongens] brev – peker snarere i retning av et ikke bevart privilegie- eller stadfestingsbrev fra kong Magnus.

Forliket var avhengig av pavelig samtykke, men pave Gregor X stadfestet forliket på kirkemøtet i Lyon i 1274 med så strenge vilkår at kong Magnus ikke kunne godta dem, og så vidt vi kan se trådte da heller ikke overenskomsten i kraft.⁴⁷

⁴⁴ NgL II, s. 455-62.

⁴⁵ NgL II, s. 460, fotnote nr. 12: *attestatur*.

⁴⁶ denarios kan direkte oversatt bety *penninger*, men i denne sammenheng må ordet *mynter* være å foretrekke.

⁴⁷ Holmsen 1977, s. 272.

I 1277 kom det i stand et nytt forlik mellom konge og kirke, som går under navnet Sættargjerden i Tunsberg.⁴⁸ Sættargjerden har i likhet med overenskomsten fra 1273 en klausul om erkebiskopens myntrett. Ordlyden her er med få unntak identisk med ordlyden fra 1273.

Item concessit quod liceat domino archiepiscopo habere unum hominem qui cudat denarios prout litera sua super hoc confecta testatur.

Likeledes gikk han med på at det skulle være tillatt for erkebiskopen å ha en mann til å slå mynter slik det bevitnes i hans brev, som er satt opp om dette.

Denne nesten identiske formuleringen antyder at erkebiskopens myntrett ikke har vært et omstridt tema ved revideringen av forliket av 1273.

I 1965 ble en ny mynttype fra utgravningene i Ål kirke, Buskerud publisert av Kolbjørn Skaare. Mynten er en brakteat hvor myntbildet viser et hode en face med en mitra (Fig. 2). Skaare tillegger erkebiskop Jon Raude denne mynten.⁴⁹ Bestemmelsen av mynttypen er basert på en stilistisk sammenligning med en anonym kongelig brakteat fra ca. 1270-1320, med et kronet hode en face.⁵⁰ En sammenstilling av den nye typens blankettform, vekt og gehalt, med brakteatene med kronet hode viser et sammenfall i tid. Han finner også fellestrekk i probérmerker på disse mynttypene. I tillegg til dette mener han å finne historiske grunner til å tillegge erkebiskop Jon Raude den nye mynttypen.⁵¹ Sammenligninger av gjennomsnittsvekter mellom "kronet hode" (0,25g) og "hode med mitra" (0,23g) viser en tilnærmet identisk standard.⁵² Erkebispemynten følger da kongemyntens vekt, slik det er forutsatt i rettarboten av 1222 og forlikene av 1273 og 1277. Denne mynttypen opptrer i kirkefunn over store deler av Norge, fra Herøy i Nordland og sørover.⁵³

Hva forteller så denne mynttypen oss? Her kan det være nyttig å stille opp et par hypoteser.

1) Mynten markerer at erkebiskopen *starter* sin utmynting. Dette virker svært lite sannsynlig da erkebiskopen med sikkerhet har innehatt myntrett siden 1222, og denne retten ble befestet i 1273 og 1277. For kong Håkon Håkonsson, som gjennom en årrekke forsøkte å få kirken til

⁴⁸ NgL II, s. 467-468.

⁴⁹ Skaare 1965, s. 92-102.

⁵⁰ Schive XI 72-78 og XII 1-37.

⁵¹ Han tar imidlertid ingen debatt på dette, men nøyer seg med kort å nevne de skriftlige kildene vi har til erkebiskopenes myntrett. (Skaare 1965, s. 100). Skaare holder opp tre mulige perioder for "hode med mitra"s tilblivelse: 1) 1275-81 (siste del av Magnus Lagabøters og første del av Eirik Magnussons regeringstid) 2) 1277-81 (tiden mellom sættargjerden og tilbakekallingen av myntretten) 3) 1280-81 (Eirik Magnussons regjering, men da bemerker Skaare selv at materialet er presset til det utilletelige).

⁵² Risvaag 1995, s. 65. Her må det bemerkes at sammenligningsgrunnlaget er vel tynt, bare 11 "hode med mitra", men det kan likevel gi en pekepinn.

⁵³ Risvaag 1995, s.129-139.

løse ham fra sitt defectus natalium, og å få kirken til å krone ham, måtte det ha vært overveiende viktig å ikke provosere erkebiskopen ved først å gi privilegiet med den ene hånden for så å ta det tilbake med den andre.⁵⁴ Det er en kjensgjerning at Håkon flere ganger lå i strid med flere av kirkens menn, særlig biskop Pål av Hamar, men å gripe direkte inn overfor et av erkebiskopens privilegier, spesielt et han selv hadde gitt og hvor han selv hadde full kontroll, virker ikke sannsynlig. Det ville synes enda mer underlig om den milde og kirkevennlige Magnus Lagabøter skulle være den som hindret erkebiskopene i å utnytte det privilegiet som hans far kong Håkon hadde gitt. Hvis det ikke var kongene som hindret kirken i å prege mynt frem til tiden etter sættargjerden, måtte det ha vært erkebiskopene selv som unnlot å slå mynt. Det virker urimelig at alle de åtte erkebiskopene fra 1222 til 1277 skulle ha avstått fra å utnytte en potensielt god inntektskilde som myntretten synes å være i en periode på 55 år.

2) Mer sannsynlig er det at erkebiskopen preget mynt i henhold til rettarboten parallelt med, eller sammen med, kongmakten uten å sette sine egne insignier eller symboler på myntene. Kongens klart overordnede stilling med hensyn til myntretten kan vel ha bevirket til en slik praksis. Dette er da første gang erkebiskopen selv trer frem med eget preg på en mynt. Hverken settargjerden eller forliket av 1273 nevner en endring av erkebiskopens rett til å ha sitt eget bilde på mynten. Her er det naturlig å vende tilbake til sannsynligheten for et tapt privilegiebrev fra Magnus Lagabøter til erkebiskopen. Jeg finner det overveiende sannsynlig på grunnlag av ordlyden i de to forlikene fra 1273 og 1277 at kong Magnus stadfestet kirkens retter i brevts form tidlig i sin regjeringstid. I denne tapte stadfestingen tror jeg nøkkelen til vårt problem ligger – dessverre har vi ikke muligheter til å etterprøve dette. En annen mulighet er at den markante erkebiskopen Jon Raude på eget initiativ lot prege denne mynten, noe som kunne oppfattes som en provokasjon og som beredte grunnen for den senere inndragningen av erkebiskopens myntrett.

I 1281⁵⁵ kalte kong Eirik Magnussons formynderregjering tilbake de-

⁵⁴ Pave Gregorius IX oppnevnte ved flere anledninger (1227?, 1229, 1231, 1241) kommisjoner som skulle granske kong Håkons valg og arverett. (Kolsrud 1958, s. 236 f.).

⁵⁵ RN II [283], RN II [286]. RN tar forbehold mht. hvilket år tilbakekallelsen av myntprivilegiet og ekskommunikasjonen av herrene Bjarne Erlingsson og Anders Plytt fant sted, og setter opp to muligheter. Det første tidspunktet 29. juli – 3. august 1280 (Jon Raudes avreise fra Bergen) og august 1280 (bannsettingen av baronene) finner sted etter det store riksmøtet i Bergen som var sammenkalt av Magnus Lagabøter før han døde 9. mai samme år. Tidspunkt nummer to, august-september 1281 (Jon Raudes avreise) og september 1281 (bannsettingen) er etter kong Eirik Magnussons bryllup sommeren 1281. Riktignok er det fornuftig å ta forbehold i denne forbindelsen da årstallet ikke nevnes eksplisitt i erkebiskop Jørunds brev av 1291, men som det blir bemerkt i debatten om dette i RN II [286], fotnote 1. "...kan ein spørje om det er mogleg at ein ekskommunisert Bjarne Erlingsson saman med ein norsk lyd-biskop (Peter av Orkenøyane) kunne vere hovudforhandlarar under tingingane i Skottland om ekteskap mellom Eirik og Margareta våren og sommaren 1281 [...] – eit ekteskap som erkebiskopen velsigna med å krone både kongen og dronninga".

ler av sættargjerden. Tilbakekallelsen kom etter skarpe stridigheter mellom formynderregjeringen og erkebiskop Jon Raude. Kong Eiriks kroningsed, som var tvunget igjennom av erkebiskop Jon, garanterte alle kirkens rettigheter etter sættargjerden.⁵⁶ Baronene i riksstyret svarte med å gi en rettarbot i kong Eiriks navn som avviste biskopenes krav om bøter i åndelige saker, leidangsfrihet og tiende av all næring og inntekt.⁵⁷ Høsten 1280 skattla to av rikets mektigste menn, baronene Hallkjell Ogmundsson og Jon Brynjulfsson, kirkegods i Trøndelag. Erkebiskopen svarte da med å lyse Hallkjell Ogmundsson i bann.

Situasjonen tilspisset seg under Eiriks bryllupsmiddag i 1281. Erkebiskopen skal ved denne anledningen ha nektet å sitte ved samme bord som den bannlyste Hallkjell Ogmundsson. Samme dag som erkebiskopen dro fra Bergen kalte formynderregjeringen tilbake deler av sættargjerden. Det var det såkalte *Stedjebrevet*, et tilleggsbrev til sættargjerden, som ble opphevet.⁵⁸ Brevet inneholdt blant annet bestemmelser om myntretten, utvidet bøterett og leidangsfrihet for arbeidsfolk i Erkebispegården. Erkebiskopen svarte med å lyse i bann formynderregjeringens mektige formann, Bjarne Erlingsson til Bjarkøy og Giske, og Anders Plyt. Den politiske situasjonen i Norge var til slutt så uholdbar for erkebiskop Jon at han rømte landet og slo seg ned i Skara i Sverige, hvor han døde i 1282.

Den eneste bevarte skriftlige kilden til tapet av myntretten er erkebiskop Jørunds kunngjøring av 9. mars 1291 om at han forgjeves hadde innstevnet Bjarne Erlingsson for sin domsstol for hans fremferd mot kirken. Erkebiskopen har i flere geistliges påhør ført fem forskjellige vitnesbyrd om at herr Bjarne ved to anledninger har foretatt inngrep i en rekke kirkelige rettigheter ved å tilbakekalle *Stedjebrevet* som inneholdt myntretten, å oppheve Vågabok – den eldre håloygske lovbok, å forby nye tiender og å befale at lendmenn skulle dømme i geistlige saker.⁵⁹ Det er de to første vitnene sira Sigvat og sira Erlend som vitner om herr Bjarne tilbakekalling av myntretten.

⁵⁶ DN I, nr. 69.

⁵⁷ NgL III, s. 1-12. Oluf Kolsrud anser denne rettarboten for å være avgjørende og legger skylden for ufreden på formynderregjeringen (Kolsrud 1958, s. 249).

⁵⁸ *Stedjabref* = n. Dokument hvorved Myntrettighed er nogen tilstaaet (Fritzner, Johan 1896: Ordbog over Det gamle norske Sprog, 3. bd, Kristiania, s. 532). *Stedja-bréf* = n. brev om myntrett (Heggstad, Leiv m.fl. 1975: Norrøn Ordbok, Oslo, s. 409). Ordet *stedja* har flere betydninger 1) få til å stå el. vere på ein stad el. i ei stilling, stille, stanse, stoppe[...] 2) gjere fast, stødig; fastsetje [...] 3) stadfeste. (Heggstad m.fl. 1975, s. 409.) Det er den siste betydningen av ordet som er viktig her, da *Stedjebrevet* inneholder bekreftelser på eldre privilegier. Jfr. debatten om *Stedjebrevet* i Blom 1967, kap. 14.

⁵⁹ Da erkebiskopen forlot Bergen i 1281 og på et møte på Brudarberge i Vågan sommeren 1282(?). DN III, nr. 30.

[Jerundr] meðr guðs miskunn ærchibiscup i Nidarose sændir lærdom oc læikmannum allum guðs vinum oc sinum Þeim sem Þetta bref sia eda heyra. q. g. oc sina. Þat see allum kunnict at vm vetrenn Þa er lidnir varo fra burd vaars herra. m. vettra oc cc. oc xc vættra i vikunni æptir allra hælagra messo. citeradom ver oc kalladom meðr brefe varo herra Biarna i Gizska til vaar at hann uære komenn norðr til Nidaros innan Þriggia manada fra Þeim dægi sem hann hæfði seet eða hæyrt Þat bref vaart at ansuara Þeim lutum sem hann hæfði gorfa mott hælagre kirkiu Þa er hann var i konongs garde kallade aptr stædia brefet oc takande af henni sua hennar frælsi allt er Þar var i mott retto. oc a Halogalande tiundir af takande oc Þat flæira sem Þar prouazst gort. oc til ivirbota vm Þa luti sem sannazst vm Þetta allt. Budum ver vm Þeim tuæmir sira Lodne i Vigr oc sira Jone Birkibæin Þætta at syna honom oc minna hann a loglega at hann kome i Þann tima sem hann var stæmdr. Ritado Þæir sidan aftr til vaar bref opet undir sinum insiglom at Þæir syndu honom citacionem vaara. oc minntu hann a norðr at koma sem ver budum. skilrikium mannum nerve-random Þessu allo oc citerado hann in festo Clementis at hann uære norðr komenn ad cathedram Petri. læid saa timi oc kom hann æcki. En at sanlæikr Þo birtizst a læn(g)dar oc prouat gæymizst vm hans framferdir. sidan ver hafðum bedet hans længi vm fram timan Þann forom ver fram i Þesso ærende a friadag .iii. nattom firir Gregorii messo oc kalladom til vaar virdulega brædr vara herra Jerrund biskup af Holom oc herra Arna biskup af Skalahollte oc korsbrædr vaara oc priorem Lodenn af Predicara lifi nærverandom æsidir margum lærdom mannum adrum i malstofu vare oc tocom vitni vm Þætta allt. æigi motstandande hans frauero. oc ranzsakadom invirdlega æftir huærir skil vissu a Þui sem herra B[jarne] hafde gort mott kirkiunni. oc æftir Þat svoro Þæir v. sira Siguatr. sira Ærlendr oc sira Audunn korsbroder. oc broder Arne i Holme oc Gunner prestr a Medalshusum at Þæir sagdu sannyndi vm Þæssa luti slik er Þæir vissu. æigi gerande Þat firir hatr saker vid nokorn eda vinatto oc æigi firir adru vtann firir saker sialfa sannynda. oc hvar firir sik examineradr sidann ser sundrugu. Sira Siguatr suarenn sagde sua. at hann var i hia oc hærdr a Þa er Bjarne i Gizska kallade aftr stædia bref med Þui flæira sem Þar var i. j herbirgi herra konongs vm dagenn er herra ærchibiscup Jon for af Bergvin. sidan Þeir hafdu appellerat til paua af konongs halfu. Jtem hærdr ek a sagde hann i Vagom vm sumaret er Biærne hafde mot a Brudarbærge firirbaud hann Vagabok at lesazst upp af Þui oc sagde at konongrinn villdi æigi hafa flæiri logbækr i lande enn æina. Jtem hærdr ek a sagde hann at Biarne firirbaud bata tiund. Erlennr suarenn oc spurdr vm maal Biarne i Gizska sagde sua. Þui var ek i hia oc uissi ek sagde hann at minn herra ærchibiscup Jon bodade B[jarne] i Gizska i banne vera meðr brefe firir Þess saker at hann kallade aptr bref Þat sem Magnus konongr gaf sidazst i Bærgvin hælagre kirkiu vm stædia. Jtem hærdr ek sagde hann Þa er Biarne hafde mot a Brudarberge i Vagom firirbaud hann bata tiund. kylrægu tiund oc osta tiund er hann kallade nyar. oc at stadrenn misti Þæssara tiunda sidann vm v. vettr vist. Jtem at hann dæmde upp a Siguat oc Audunn fear pinur. [...]

Jørund med Guds miskunn erkebiskop i Nidaros, sender lærde og lekmenn, alle Guds og sine venner, dem som ser eller hører dette brev, Guds og sin hilsen. Det skal være kjent at om vinteren da det var gått fra vår Herres fødsel 1290 vintre, i Viken, etter allehelgensmesse stevnet Vi og kalte med brev Vår herre Bjarne i Giske til Oss for at han skulle komme nord til Nidaros innen 3 måneder fra den dag som han hadde sett eller hørt dette Vårt brev for å stå til rette for de handlinger som han hadde gjort mot Den hellige kirke, da han var i kongens gård [el. tjeneste] (idet han

kalte tilbake brevet om myntrettighet og således tok fra den [ɔ: kirken] dens fulle frihet, hva som var imot det rette, og på Hålogaland minket tiendene og mere annet som beviselig er gjort) og for å gjøre bot på de gjerninger, som bevitnes å være sanne om alt dette. Vi bød de to sira Lodin i Vigra og sira Jon Birkebein å vise ham dette [ɔ: stevningsbrevet] og minne ham på lovlig vis at han måtte komme til den tid han var stevnet. Skrev de siden tilbake til Oss åpent brev med deres segl under at de viste ham Vår stevning, og minte ham på at han måtte komme nordover som Vi bød, alt dette i nærvær av rettskafne menn, og (de) stevnet ham klemmetsmessedag [23. november] for at han skulle komme nordover *ad cathedram Petri* [22. februar]. Den tid gikk, men han kom ikke. Men for at sannheten dog skal komme fram og [det som var] bevist om hans framferd tas til etterretning, og siden Vi kalte Oss Våre ærede brødre herre Jørund biskop av Holar og Herre Arne biskop av Skálholt og Våre korsbrødre og prior Lodin av Predikerklosteret, dessuten nærværende mange andre lærde menn i Vår målstue, hvor alt dette ble bevitnet, idet vi ikke lot oss hindre av hans [ɔ: Bjarnes] fravær; og undersøkte Vi nøye etter det som enhver visste beskjed, om det som herre Bjarne hadde gjort mot kirken. Deretter svor de 5, sira Sigvat, sira Erlend og sira Audun korsbror, og bror Arne i Holm [ɔ: Nidarholm kloster] og Gunnar prest på Melhus at de sa sannheten om disse ting slik de kjente til sakene; og dette gjorde de ikke på grunn av hat mot eller vennskap med noen, men bare for selve sannhetens skyld; og ble deretter alle eksaminert hver for seg.

Sira Sigvat sa så, etter å ha avlagt éd, at han var til stede og hørte på, da Bjarne i Giske kalte tilbake myntbrevet, sammen med flere som var der i herre kongens herberge, den dagen som herre erkebiskop Jon for fra Bergen, etter at de hadde appellert til paven fra kongens side. Likeså hørte jeg på, sa han, i Vågan om sommeren da Bjarne holdt møte på *Brúðarberg* og han forbød at Vågan-boka skulle leses opp fordi, sa han, at kongen ikke ville ha flere lov bøker i landet enn en. Likeså hørte jeg på, sa han [ɔ: Sigvat] at Bjarne forbød båt-tiende. Erlend, etter å ha vært tatt i éd, og spurt om saka mot Bjarne i Giske, sa så: Jeg var til stede der og kjenner til, sa han, at min herre erkebiskop Jon med brev lyste Bjarne i Giske i bann på grunn av at han kalte tilbake det brev som Kong Magnus ga for en tid siden i Bergen til den hellige kirke om myntrett. Likeså hørte jeg, sa han da Bjarne hadde møte på *Brúðarberg* i Vågan at han forbød båt-tiende, kyrleie-tiende og oste-tiende som han kalte nye og (at) staden [ɔ: domkirken] tapte disse tiender sikkert i 5 år senere. Likeså [hørte jeg] at han ila Sigvat og Audun mulkt. [...] ⁶⁰

Hvilken rett hadde formynderregjeringen til å oppheve myntretten? I retterboten av 1222 sies det i klartekst at myntretten avhang av at erkebiskopen (Guttorm) og hans etterfølgere ville være “kongedømmets venner”. Uttrykket modifiseres av det påfølgende “etter Gud og menneskers lov”, noe Grethe Authén Blom anser for å være erkebiskop Guttorms reservasjon. ⁶¹

Formynderregjeringen må ha sett det som sin rett, og i samsvar med rettarboten, å ta tilbake det privilegium kong Håkon Håkonsson hadde gitt erkebiskopene. Den sittende erkebiskop Jon Raude var ikke konge-

⁶⁰ Oversettelse: Finn Hødnebo i *CCN, Folio serie 2, Norske diplomer*, nr. 28.

⁶¹ Blom 1967, s. 134 f.

dømmets (dvs. formynderregjeringens) venn. En bitter konflikt hvor kirken og baronene hevdet sine retter mot hverandre forhindret et slikt vennskap, og baronene i riksstyret *var* kongedømmet så lenge kongen selv var mindreårig.

Tatt i betraktning den noe vage formuleringen *...æftir guds loghum oc manna...* kan erkebiskopens tap av myntrett stille seg i et noe annet lys. Med myntretten i Norge som et klart regale, skulle ikke tilbakekallingen være noe brudd med “menneskers lov”. Men det er noe uklart hva som var rett i henhold til “Guds lov”. I flere sammenhenger hevder kirken at det ikke eksisterer tilbakekallellesrett for gaver til kirken,⁶² men erkebiskop Jon var uten et sterkt pavedømme i ryggen som kunne støtte ham i å hevde en slik doktrine, og en kandidat til motkonge fantes heller ikke – det siste var en følge av kirkens egen politikk siden Magnus Erlingssons tid. Jon Raudes ekskommunikasjon av baroner som sto mot kirken var fånyttet, og han hadde ikke våpenmakt til å stå mot formynderregjeringens politikk. Det skulle gå seks år før neste erkebiskop, Jørund, var på plass i Nidaros. Erkebiskop Jørund var svak overfor formynderregjeringen på grunn av indre stridigheter i kirken. Han var en stridbar mann og lå i konflikt med flere viktige institusjoner innen sitt eget erkebispedømme. Han lyktes ikke i å føre en fast politikk overfor kongemakten og var heller ikke i stand til å fastholde doktrinen om forbud mot tilbakekalling av gaver til kirken. Kongemakten utnyttet stridighetene ved å støtte opp om korsbødrene i Nidaros for å sikre seg venner blant den høyere geistlighet.

Ut fra det materialet som foreligger, anser jeg det som mest sannsynlig at erkebiskopene i Nidaros preget mynt etter rettarboten av 1222 og frem til tapet av myntretten i 1281. Om alle erkebiskopene fra og med Guttorm til og med Jon Raude, eller bare enkelte, lot prege mynt, er vanskelig å si noe sikkert om. Bestemmelsen om at erkebispemynten skulle følge kongens standard kan meget vel også ha innbefattet mynttypen, noe som ville gjøre det vanskelig å skjeldne kongelig og geistlig mynt.

Skriftlige kilder til geistlig myntrett 1458-1537

Den 21. januar 1458 ble sættargjerden stadfestet av kong Christian I i Skara i Sverige. Stadfestingen kom som en følge av Christians forsøk på å få sin eldste gjenlevende sønn, Hans, hyllet som tronfølger i de tre rikene Danmark, Sverige og Norge. Hans to eldste sønner Olav og Knud var begge døde som småbarn, og Hans, som nå var 3 år, var allerede hyllet i Danmark. Christian var en konge som rådde over større områder enn noen nordisk konge før ham, men han var sterkt forgjeldet og politisk

⁶² Gunnes 1971, s. 257.

svekket etter flere års kriger i Sverige og stridigheter med hansestedene. Christian måtte pantsette eller overdra flere len i Danmark, ofte bare som vederlag for krigstjeneste. Også i Norge bredte pante- og tjenestelenene seg på bekostning av regnskapslenene. Det var riktignok hovedsakelig danske adelsfolk som fikk disse, men også geistlige oppnådde lenstilståelser. Under perioden ble de norske domkapitlenes makt styrket, og nordmenn ble valgt til å styre den norske kirke. Den norske riksrådsdelegasjonen til Skara besto av 8 geistlige og 12 verdslige medlemmer samt 4 lagmenn. Den svekkede kong Christian måtte gi store innrømmelser både til den svenske og den norske geistligheten, og gå med på å stadfeste den norske sættargjerden. Det norske riksrådet erklærte sin støtte til kongen 19. januar, og sendte samme dag brev til det svenske riksrådet hvor det erklærte at det hadde hyllet Hans som tronfølger og oppfordret det svenske riksrådet til å gjøre det samme.⁶³ To dager senere bekreftet kongen sættargjerden med en beklagelse av at kongens embedsmenn hadde motarbeidet den.

... och end nu medt thette wort obne breff stadfeste den dagtingen och sattmaal før war gjort emelle kircken och kronen y Norrigh som kallis Settergerdt, huilken holdis skall til ewightijdt offuer alt wor rijghe Norrigh...⁶⁴

Brevet er en generell bekreftelse av sættargjerden, men inneholder særskilte henvisninger til kirkens domsrett i enkelte saker; hor, skyldskap, meneder, frillelevnet og farskap. I tillegg til dette nevnes kirkens eiendommer og "...mange flere article...". Det finnes ingen henvisning til myntretten, men med den generelle bekreftelsen av hele sættargjerden kan myntretten ansees som formelt bekreftet. Det finnes imidlertid ikke bevart mynter som viser at det har vært preget mynt i Norge under kong Christian Is regjeringstid. Fraværet av mynt tyder på at den danske kongen ikke hadde til hensikt å gjennomføre alle sine lovnader, noe som synes bekreftet i den spesifisering som finnes i ordlyden i den senere håndfestingen fra kong Hans i Skara fra 1483.

Etter Christians død i 1481 ble prins Hans i mai 1482 valgt til dansk konge. Danskene innledet straks forhandlinger med Norge og Sverige om kongefelleskap, men det norske riksrådet nektet å delta i noe valg før en rekke norske krav ble imøtekommet. Etter kong Christians død hadde erkebiskop Gaute Ivarsson sammenkalt det norske riksrådet til Bergen i august 1481. Riksrådsforsamlingen i Bergen var dominert av geistlige. Sammen med erkebiskopen var det fire biskoper. Bare Jon Smør, høvedsmann i Bergen, en ridder og fire væpnere var tilstede av verdslige stor-

⁶³ NgL 2. R. II, 1. Halvbind, s. 135-39.

⁶⁴ DN XIII, nr. 126

menn. Alle len og slott skulle stilles til riksrådets disposisjon. I tillegg skulle Båhus slotts danske høvedsmann, Jørgen Lauritssøn, skiftes ut med en nordmann. Det lyktes først det norske riksrådet å få det svenske riksråd med seg i sin linje, men til sist fikk unionstilhengerne i det svenske riksrådet overtak. Da en tilfredsstillende håndfesting hadde blitt forhandlet frem, og Jørgen Lauritssøn overlot Båhus slott til Jon Smør, gikk det norske riksrådet med på å hylle Hans. I Sverige lyktes det Sten Sture å forhindre den svenske deltagelsen i hyllingen. Først i 1483 velges Hans til konge av Norge. Det er etter disse forhandlingene at myntpregningen, både den kongelige og geistlige, ser ut til å bli gjenopptatt i Norge. I kong Hans' danske og norske håndfesting (Halmstad 1. februar 1483) er erkebiskopens myntrett for første gang siden sættargjerden nevnt av en konge som et eget punkt i et dokument. Håndfestingen inneholder ingen formelle endringer av erkebiskopens myntrett med det ene unntak at mynten skulle være jevngrad med dansk mynt. Denne endringen henger sammen med et skifte av myntsystem fra det angelsaksisk/norrøne til det lybske – vektsystemet ble nå knyttet til den kølnske mark – og det faktum at Norge i senmiddelalderen administrativt var knyttet til Danmark.

Item wele wii oc tillade effther mene raadz raad i Norge at myntes skall oc penninge slaes i Trondhiem effther Nidross domkyrkes preuilegier oc thesliges i Bergen oc Oslo effther rigens leylighet i alle thesse tre stæder jaffngod mynt wid Danske penninge.⁶⁵

Hvorfor nevnes både erkebiskopens myntrett og myntpreging i Bergen og Oslo i håndfestingen? Til tross for at erkebiskopens myntrett formelt kan betraktes som gjenopprettet med Christian Is stadfesting av sættargjerden allerede i 1458, ser det ikke ut til at det ble preget hverken kongelig eller geistlig mynt i Norge under Christian Is regjeringstid. Det synes som om det i 1483 ikke bare for erkebiskopen, men og for det geistlig dominerte riksrådet, var av betydning å få satt i gang en nasjonal utmynting. Det ser ut til at det var en mangel på mynt i Norge i det 14. og 15. århundre og at mynt var lite brukt.⁶⁶ For erkebiskopen må de potensielle økonomiske fordelene ved å prege mynt ha vært sterkt fremme i bildet. Gaute har utvilsomt kjent til hvilke muligheter en myntherre kunne ha for å utnytte

⁶⁵ NgL 2.R. nr. 1.

⁶⁶ To beretninger fra utlendinger på reise i Norge fra første halvdel av 1400-tallet beskriver et myntløst samfunn. Den venetianske kjøpmannen Pietro Qvirini strandet på Røst i januar 1432. Han forteller om livet på Røst og om frakt av fisk til Bergen. Han gjør et poeng av at det ikke brukes mynt, men at røstværingene bytter til seg det de trenger i naturalier (Haslund 1934, s. 215 f. [Etter Gustav Storm i Det norske geografiske selskaps årbok VIII, 1897]). Omtrent på samme tid besøkte Laskaris Kananos, en bysantinsk kjøpmann, Bergen. Også han gjør et poeng av at det ikke ble brukt mynt (NMH I, s. 93). Til tross for en manglende nasjonal utmynting, og en tilsynelatende mangel på mynt i det 14. og 15. århundre sirkulerte det likevel mynt, men av utenlandsk opprinnelse i Norge (Skaare 1982 b, s. 139 f.).

et myntprivilegium. Den økonomisk svekkede kongemakten kunne i tillegg ha god bruk for de inntekter en utmynting i Norge kunne føre med seg. Her kan det ha vært et sammenfall av interesser og man kan ikke se bort fra at det kan ha foregått et samarbeide mellom erkebiskopen og kongen om mynten i Nidaros.

Erkebispemynten ca. 1483-1537

De tre siste erkebiskopene forsynte myntene med sine egne innskrifter og symboler. Dette skjedde i et slikt omfang at det må ha eksistert en generell aksept for dette fra kongens side. At erkebiskopene har sine egne preger ut til å falle inn i et vanlig europeisk mønster i senmiddelalderen. Alle myntene fra de tre siste erkebiskopene forteller at dette er erkebiskopens mynt – enten ved en kombinasjon av tekst og myntbilde, eller ved myntbildet alene.⁶⁷ Om det har vært gjort noe forsøk fra kong Hans' side å holde tilbake for en slik rett, har det ikke lyktes.

Gaute Ivarsson (1474-1510) lot prege hvider og hulpenninger. Hvidene bar den norske løve på adversen med omskriften SAN OLAWS REX. På reversen; **n** og variasjoner over omskriften HON AREPI NIDROSIEN.⁶⁸ Hulpenningene viser enten Olavsøksen alene eller i kombinasjoner med korsstav.⁶⁹ Det er rimelig å anse disse som forskjellige utviklingsstadier av erkebispestolens våpen. Under Erik Valkendorf (1510-22) preges det skillinger, hvider og blaffertter. Skillingene og hvidene bærer alle variasjoner over omskriften SANCTVS OLAWS REX NORWEGIE på adversen og variasjoner over erkebiskopens navn og tittel på reversen. Skillingenes adverser viser henholdsvis den stående St. Olav⁷⁰ og erkebispestolens ferdig utviklede våpen.⁷¹ En variant av den siste typen er for øvrig de første norske mynter med årsangivelse (1518 og 1519).⁷² Alle skillinger og hvider har Valkendorfs slektsvåpen på reversen. Valkendorfs slektsvåpen er for øvrig blaffertenes eneste motiv.⁷³ Hvidens advers viser et skjold over stort kløverkors.⁷⁴ Norges siste erkebiskop, Olav Engelbrektsson (1523-37), lot prege en mark og to skilling-varianter. Marken viser den sittende St. Olav med omskriften S OLAWS RE NO på adver-

⁶⁷ To hulpenning-typer tillagt Gaute Ivarsson, hvis motiv er en (Olavs)øks i strålerand (Schou 15) og øks på skjold i strålerand (Schive XVII 30; Schou 14), kan i prinsippet diskuteres. Imidlertid korresponderer disse med et blysegl tilhørende erkebiskopen (øks på skjold i perlerand) funnet under utgravningene i Erkebispegården.

⁶⁸ Schive XVII 24-27; Schou 1-13; NMH II 329.

⁶⁹ Schive XVII 29-30; Schou 14-17; NMH II 330-333.

⁷⁰ Schive XVIII 5-8; Schou 9-13; NMH II 334-335.

⁷¹ Schive XVIII 1-4 og 9-12; Schou 1518 1-2, 1519 1-3 og u.å. 1-8; NMH II 336-337.

⁷² Schive XVIII 1-4; Schou 1518 1-2 og 1519 1-3; NMH II 336.

⁷³ Schive XVIII 14-16; Schou 16-19; NMH II 339-340.

⁷⁴ Schive XVIII 13; Schou 15; NMH II 338.

sen. Reversen bærer et firedelt våpen over et stort liljekors; erkebisppestolens våpen i 1. og 4. felt og erkebiskopens slektsvåpen i 2. og 3. felt.⁷⁵ Skillingene viser erkebisppestolens våpen på adversen og erkebiskopens slektsvåpen på henholdsvis stort kløverkors eller stort krykkekors på reversen.⁷⁶ På adversen har skillingene variasjoner over omskriften SANCTVS OLAWS REX NORVEG. Samtlige mynter har variasjoner over erkebiskopens navn og tittel på reversen.

I Håkon Håkonssons rettarbot sies det at erkebiskopens mynt skal ha “...*skyrleika oc stinleika sem var vili verdr till. eda annara kononga...*”. Det går altså klart frem i ordlyden at kongen skulle avgjøre finhet og vekt. I kong Hans’ danske og norske håndfesting heter det at mynten skulle være “...*jaffngod mynt wid Danske penninge*”. Også her er mynten knyttet til den kongelige standard. Ved å sammenholde gjennomsnittsverker og sølvinnhold for kongelige og geistlige mynter, vil man kunne se om erkebiskopen faktisk har holdt seg innen disse rammene.⁷⁷ Ut fra de metallanalysene som foreligger, ser det ut til at erkebiskopens og kongens mynter lå på samme nivå, slik de skriftlige kildene forutsetter.

	Vekt (g)	Ag(%)		Vekt (g)	Ag(%)
Jon Raude			Erik Valkendorf		
<i>brakteat</i>	(0,178)	ca. 30	<i>Skilling</i>	1,852	47,70
	(0,161)	ca. 30		1,908	29,00
	(0,130)	ca. 30		1,930	35,59
	0,237	ca. 30	Olav Engelbrektsson		
	0,137	ca. 30	<i>Skilling</i>	1,511	27,11
	0,199	ca. 30		1,782	28,81
Gaute Ivarsson				1,622	40,31
<i>Hulpenning</i>	0,170	17,98		1,721	32,50
	0,187	20,19		1,914	31,50

Sølvinnhold i norske erkebispemynter ca. 1483-1537.

En del hvider som tradisjonelt har vært tillagt kong Hans har under arbeidet med denne artikkelen vakt min interesse.⁷⁸ Felles for disse er at de alle har en variasjon over innskriftene SANTVS OLAVVS og SANCT OLAVVS REX. Mitt spørsmål i denne forbindelsen er om dette er felles typer for kong Hans og erkebiskop Gaute Ivarsson. Motivfelleskap med

⁷⁵ Schive XVIII 17; Schou 1; NMH II 341.

⁷⁶ Schive XVIII 18-25; Schou 2-9; NMH II 342-343.

⁷⁷ Risvaag 1995, s. 65-67.

⁷⁸ Schive XIV 27-36; Schou 214-218 og 220-223; Ernst 1940, fig. 2; NMH II 299-303.

erkebiskop Gaute Ivarssons hvid kan indikere et samarbeide mellom kongen og erkebiskopen.⁷⁹ Hvorvidt et slikt samarbeide begrenset seg til en felles myntmester i erkebiskopens nybygde myntverksted eller besto i felles emisjoner, er det for tidlig å si.

En hvid har en kronet O på advers og omskriften SANTVS OLAVVS, øks i skjold på stort kors på revers og omskriften MONETA NORWEI (Fig. 3 og 4). Hviden har reversen felles med en hvid som bærer kong Hans navn.⁸⁰ Denne mynten blir av Schive, Schou og Skaare tillagt kong Hans.⁸¹ Karin Berg, derimot, har i sin ufullendte katalog over norske erkebispepemynter Gaute Ivarsson som myntherre.⁸² Kombinasjonen den kronede O (St. Olav) og Olavsøksen er interessant, og det vil ikke være urimelig å anse dette som en geistlig mynttype. Olavsøksen er på samme tid i bruk på Gaute Ivarssons hulpenninger, alene og i kombinasjoner med korsstav. Samtidig benyttes den enkeltstående Olavsøksen i erke-setets segl. Som et motargument kan det anføres at kong Hans i andre sammenhenger har brukt St. Olav, og myntene kan være et uttrykk for kongens forsøk på å hevde Norge som sin rettmessige arv. En tredje mulighet er, som jeg allerede har antydnet, et myntpolitisk samarbeide mellom konge og erkebiskop. Som man ser fortjener disse ovenfor nevnte mynttypene et fornyet studium, og i denne sammenhengen har forfatteren nøydt seg med å skissere noen muligheter.

Skule Bårdsson jarl

Erkebiskopens myntrett bør sees i sammenheng med konflikten mellom Håkon Håkonsson og hans senere svigerfar, Skule Bårdsson jarl, om hvem som skulle overta den norske tronen. I 1217 døde de to kongene Inge Bårdsson og Filippus Simonsson. Etter Inges død ble Håkon Håkonsson, den 13 år gamle uekte sønnen av Håkon Sverresson, hyllet som konge i birkebeinerriket på Vestlandet og i Trøndelag. Etter Filippus' død ble Håkon også hyllet som konge på tingene i baglerriket på Østlandet.

På samme tid som Håkon ble hyllet som konge i birkebeinerriket fikk kong Inges halvbror, jarlen Skule Bårdsson, stor reell makt. Skule var kong Inges privatrettslige arving da Inge selv i sin avtale med jarl Håkon Galen (1204-12), hadde avgjort at bare ektefødte sønner skulle kunne

⁷⁹ Schive XVII 30; Schou 14-15; NMH II 329.

⁸⁰ Schive XIV 31; Schou 219; NMH II 300.

⁸¹ Schive XIV 32-33; Schou 220; NMH II 301.

⁸² Berg gruppe I a-b.

arve kongstittelen.⁸³ Etter de gamle arvegangsreglene var det Inges uekte sønn Guttorm som sto tronen nærmest. Innen birkebeinerpartiet var det imidlertid sterke krefter som ønsket en mann av Sverreætten.⁸⁴ Den 13 år gamle Håkon ble hyllet som konge, men den reelle riksstyrer var Skule.⁸⁵

Fra 1200-tallet finnes det en brakteatttype med omskriften REX ET COMES – “konge og greve” – som i norsk sammenheng må tolkes som “konge og jarl” (Fig. 5).⁸⁶ Kolbjørn Skaare har utført en inngående analyse av mynten og drøfter hvilken konge og jarl innskriften viser til. Han mener det var kong Håkon Håkonsson og Skule jarl. Konstellasjonen konge/jarl tyder på at den er preget i tiden før Håkon ble myndig (før 1220/22).⁸⁷ Forutsatt at Skaares attribuering er riktig kan denne mynten ansees for å være en solid markering av Skules reelle makt.⁸⁸

Er dette så en *kongelig* mynt eller må dette regnes for å være en felles type? Dette kan synes å være det første bevarte eksempel på myntrett hos en verdslig stormann i Norge. Vi vet imidlertid ikke hvordan denne retten har fortonet seg. Det kan tenkes at Skule har hatt retter på linje med de som er beskrevet for erkebiskopen noen år senere. Det kan også tenkes at Skules myntrett begrenset seg til denne åpenbare maktdemonstrasjonen disse få brakteatene viser, muligens med inntekter fra disse emisjonene. Her er dessverre kildegrunnlaget så tynt at vi må avslutte våre spekulasjoner på dette punktet.

⁸³ RN I [353].

⁸⁴ Koht, Halvdan 1962: *Norsk Biografisk Leksikon Bind XIV*, s. 23.

⁸⁵ Helle 1993, s. 109 f.; Koht 1962, s. 24. Det har vært forskjellige vurderinger av Skules rolle i tiden 1217 – 40. Kåre Lunden anser Skule for å ha hatt en hovedrolle i samlingen av aristokratiet, men dette var en samling *mot* Skule som hele tiden syntes å forsøke å splitte aristokratiet (Lunden 1976, s. 182). Halvdan Koht fremstiller Skule i *Norsk Biografisk Leksikon* som en fredens mann som målbevisst arbeidet for gode relasjoner innenriks og utenriks. Det var de “gamle birkebeinerne” som hadde skylden for ufreden; de hisset opp Håkon mot Skule når jarlen var borte (Koht 1962, s. 25 f.). Den samme holdningen preger Andreas Holmsens fremstilling av Skule. Han kaller Skule for “samlingsmannen” og mener å finne et klart politisk program hos jarlen: aristokratiet skulle samles og i organisert felleskap, under kongens ledelse, ha den offentlige makt i landet (Holmsen 1986, s. 254). En mer nøytral holdning kan finnes hos Knut Helle. Han anser Skule for å ha vært en aktiv kraft bak forliket mellom birkebeiner og bagler, men holder ikke Skule for å være noen stor statsmann da han lett ble utmanøvrert i maktkampen omkring Håkon (Helle 1993, s. 109).

⁸⁶ Skaare 1971, nr. 1-3.

⁸⁷ Skaare 1971, s. 6-10. Knut Helle antar at Håkon nådde myndighetsalder i 1219 (Helle 1993, s. 110).

⁸⁸ Fra ca. 1220 skilte Håkon og Skule lag og kort oppsummert utviklet forholdet seg mellom konge og jarl på denne måten: Etter riksmøtet i Bergen i 1223, hvor erkebiskop Guttorm støttet Håkons sak, fikk Skule 1/3 av riket, men måtte oppgi Østlandet og ta områdene nordafjells. Dette var en svekkelse av Skules posisjon. Et forsonende trekk kan finnes i 1225 da Håkon giftet seg med Margrete, Skules datter. Men på 1230-tallet ble forholdet mellom konge og jarl forverret og i tiden frem til 1235 ble Skules posisjon ytterligere svekket. I 1236/37 fikk Skule det Andreas Holmsen betegner som “den fine, men innholdsløse tittelen hertug”. I november 1239 lot Skule seg hylle som konge på Øyrating og han fikk støtte fra Opplandene, Øst-Viken og noen trøndske stormenn. Den 21. april 1240 blir Skule drept av Håkons folk utenfor Nidaros. I 1247 ble Håkon kronet av kardinal Vilhelm av Sabina i Bergen, 30 år etter at han ble hyllet som konge på den norske tingene.

Hertug Håkon Magnusson

Om Skule Bårdsson jarls myntrett vet vi lite utover det faktum at Skule har utøvd sin rett i samarbeide med kongen. Vi vet imidlertid mer om det andre kjente tilfellet av verdslig myntrett nedenfor tronen i Norge. Håkon Magnusson, kong Eirik Magnussons bror, fikk hertugnavn på samme tid som broren Eirik fikk kongenavn i 1273. Hertugen, som hadde sitt sete i Oslo, rådde over følgende områder, som skulle utgjøre 1/3 av riket: Opplandene, Oslo sysla, Egda fylke, Ryggjarfylke, Hjaltland og Færøyene. Det er antatt at Håkon fikk myntrett i 1284 eller 1285 i det han ble myndig.

I motsetning til erkebiskopenes myntrett er det ikke bevart noe donasjonsbrev om hertugens myntrett, men det er likevel usannsynlig at den unge hertugen har tiltatt seg retten til å slå mynt uten samtykke fra sin bror kong Eirik – eller hans formynderregjering. Om det vitner hertug Håkons rettarbot for Hedmark og Toten fra 1293 hvor hertugen taler om myntkursen i egenskap av myntherre:⁸⁹

[...] En um penningh sœm þær hafuer talat at han gieldær litit þa er þæt gudi kun-nict ok godom mannum. at han er iamgodær nu sœm þa er han var bædztaer um dagha fadurs vars. ok er þæt mæstær skade okkar bæghia brodrenne at han er litils værdær. Þui at ver takum flesta in. þæn tima sœm gud lofuar os at finnazt skulum ver med hinna bæzstra manna rade ok tillaughu þa uego till fa. at sylfær gangren meghe till mæiri nythsæmder værdæ badom okær brodrom ok þæim sœm rikit bygghia allum. [...]

[...] Når det gjelder mynten som dere har sagt er av liten verdi, er det kjent for Gud og gode menn at den er like god som den var på sitt beste i vår fars dager. Og det er mest til skade for oss brødrene at den er av så liten verdi, siden vi mottar mest av den. Men når Gud gir oss å møtes, skal vi med de beste menns råd gjøre rådgjerder til at den sirkulerende mynten blir mer til nytte både for oss og alle dem som bor i riket. [...]⁹⁰

Skattefunnene fra Sønderled i Aust-Agder⁹¹ og Hornö i Bohuslän⁹² viser at kong Eiriks første mynttype er den såkalte sterling-typen.⁹³ I disse to funnene er både Eiriks og Magnus Lagabøters mynter representert. Ingen hertugmynter finnes i en slik kontekst. Det synes da uaktuelt at den umyndige hertugen har latt prege mynt på denne tiden. For kong Eiriks tre siste mynttyper, riksvåpen-typen, krone-typen og hvitrose-typen

⁸⁹ NgL III, s. 19-23.

⁹⁰ Oversettelse: Kolbjørn Skaare (NMH I, s. 79).

⁹¹ Holst 1936 c.

⁹² Rasmusson 1943, s. 178.

⁹³ NMH II, nr. 228-233.

finner vi imidlertid hertugmynter som korresponderer med hver av typene.⁹⁴

Kong Eirik Magnusson

Riksvåpen-type ca. 1285-90

(*NMH II, nr. 234-236*)

Krone-type ca. 1290-95

(*NMH II, nr. 237-238*)

Hvitrose-type ca. 1295-99

(*NMH 239*)

Hertug Håkon Magnusson

Brystbilde i profil

(*NMH II, nr. 240-242*)

Hertugkrone-type

(*NMH II, nr. 243*)

Monogram- og kronet brystbilde-type

(*NMH II, nr. 244-245*)

Korrespondanse mellom kong Eirik Magnussons tre siste mynttyper og hertug Håkon Magnussons mynttyper.⁹⁵

Både Nils Ludvig Rasmusson og Kolbjørn Skaare har vist parallelliteten mellom kong Eirik Magnussons tre siste mynttyper og Hertug Håkons mynter.⁹⁶

Svein Gullbekk trekker frem et viktig moment når han foreslår at tildelingen av myntrett til hertugen kan henge sammen med en myntinn-dragning omkring 1285.⁹⁷ De parallelle skiftene i mynttyper viser at dette er beslutninger tatt på rikspan. Hertugen ser ut til å ha praktisert sin myntrett på linje med de bestemmelser som ble nedfelt i Håkon Håkons-sons rettarbot til erkebiskopen, forliket av 1273 og sættargjerden. Ordlyden i rettarboten for Hedmark og Toten viser også et klart samarbeide på rikspan mellom brødrene om mynten. De kongelige og hertuglige mynttypene som fulgte etter at rettarboten ble gitt i 1293, hvitrose-typen og monogram/kronet brystbilde-typen, viser også samhandlingen mellom konge og hertug.

Den myndige kong Eirik har neppe hatt noe å tape på å gi sin yngre bror, og nære allierte, rett til å gi ut mynt. Man skulle anta at et myntpolitisk samarbeid var både i kongens og hertugens interesse. Kongen og hertugen styrket sine bånd, og hertugen fikk en inntektskilde med stort potensiale.

Gullbekk peker på at forskjellene i motiv på kongens og hertugens mynter lett kunne ha vært benyttet til å opprette administrative begrens-

⁹⁴ En gullmynt har tidligere blitt tillagt hertugen (jfr. Bruuns samling nr. 9184: "Dette enestaaende Stykke maa opfattes som et Afslag af efterfølgende Sølv mønt" [9185]). Flere eksemplarer av samme type er kjent i sølv. Gullmynten er et unicum, og ble av Holst ansett for å være den eneste gullmynten fra norsk middelalder (Holst 1936 a, s. 116-117). Skaare antar, sannsynligvis med rette, at denne mynttypen må være en senere forfalskning "...laget for å lure – eller kanskje bent frem begeistre – samlere" (NMH I, s. 333, fotnote 28).

⁹⁵ Jfr. NMH I, s. 79, tabell.

⁹⁶ Rasmusson 1943, s. 178-180; NMH I, s. 79-80.

⁹⁷ Gullbekk 1997, s. 78. Jfr. Gullbekk 1997, Fig. s. 74.

ninger mht. sirkulasjonsområder for de to myntherrenes mynter.⁹⁸ Dette viser seg ikke å ha vært tilfelle. Kirkefunn viser at hertugens mynter har sirkulert over hele landet parallelt med kongens egne mynter. Andelen hertugmynter utenfor hertugens områder, ca. 25%, antyder at det har vært en åpen sirkulasjon mellom de to myntherrenes områder. Skattefunnene fra Berby i Østfold og Veblungsnes i Møre og Romsdal viser samme tendens.⁹⁹

FYLKE	ANTALL	FYLKE	ANTALL
Østfold	5	Rogaland	2
Akershus	4	Sogn og Fjordane	20
Oslo	26	Møre og Romsdal	1
Hedmark	8 (+9)	Sør-Trøndelag	3
Oppland	90 (+1)	Nord-Trøndelag	16
Buskerud	74	Nordland	32
Telemark	10		
Aust-Agder	7	Totalt	298 (+10)

Utbredelsen av hertug Håkon Magnussons mynter i norske kirkefunn. Usikre mynter i parentes.

Spørsmålet har vært stilt om hertug Håkon var blitt tildelt erkebiskopens gamle rett til å prege mynt.¹⁰⁰ Hertugen har tilsynelatende fått denne retten bare et par år etter at erkebiskopen i Nidaros mistet sin myntrett. På dette tidspunktet finnes ikke andre myntherrer ved siden av kongen. En redistribusjon av erkebiskopens myntrett til hertugen i Oslo ville kunne tolkes som et stygt økonomisk og politisk pek mot erkebiskopen av kong Eiriks formynderregjering. Hvis man sammenholder likhetene mellom erkebiskopens og hertugens utmynting, sammenfallet i tid, og at det kun har vært en underordnet, ikke-kongelig, myntrett til en hver tid, kan en teori om redistribusjon av erkebiskopens myntrett synes plausibel. Uten skriftlige kilder å støtte oss til er dette imidlertid ikke mulig å verifisere.

⁹⁸ Gullbekk 1997, s. 73.

⁹⁹ Holst 1948, s. 74.

¹⁰⁰ NMH I, s. 80; Risvaag 1995, s. 90-92.

Myntrett i Norge 1000-1538

På bakgrunn av den ovenforstående analysen av ikke-kongelig utmynting i Norge frem til reformasjonen vil jeg konkludere at retten til å gi ut mynt i Norge i middelalderen var delt i to nivåer, et regale og en underordnet myntrett. Skjematisk oppsatt vil det se slik ut:¹⁰¹

- I) *Myntoverhøyhet* eller *myntregale*, hvor kongen har enerett til å utgi mynt og å bestemme myntens utseende, vekt, gehalt, nominelle verdi, sirkulasjonsområde og utmyntingens størrelse.
- II) *Myntrett*, i betydningen rett til å gi ut mynt, men uten innflytelse over vekt, gehalt, nominell verdi, sirkulasjonsområde eller utmyntingens størrelse. Rett til å bestemme myntenens utseende, til tider eller hele tiden del av myntretten.

Fordeling av myntrett i Norge frem til reformasjonen:

	KONGE	ERKE - BISKOP	SKULE JARL	HERTUG HÅKON
1000-1200	R			
1217-20	R		M (?)	
1222-81	R	M		
1284/5-99	R			M
1300-tallet	R			
1400-83	R	Ingen utmynting i Norge		
1483-1537	R	M		
1538-	R			

R = myntoverhøyhet/myntregale M = myntrett

¹⁰¹ Risvaag 1995, s. 116.

Trykte kilder og litteratur

- Bagge, Sverre; Smedsdal, Synnøve Holstad og Helle, Knut 1973: *Norske middelalderdokumenter*, Bergen – Oslo – Tromsø.
- Baklid, Herleik 1993: “...nær folkje kallar på Gud” *Myntfunn under kirkegulv i sosialhistorisk perspektiv*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, våren 1993. Upublisert.
- Benedictow, Ole Jørgen 1977: Fra rike til provins 1488 – 1536, *Norges Historie*, bd.5, Oslo.
- Berg, Karin 1977: *Mynt og myntfunn som kilder til norsk økonomisk og politisk historie i vikingtid og tidlig kristen middelalder*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, høsten 1977. Upublisert.
- Bjørkvik, Halvard 1968: Bona regalia, patrimonium og kongelig donasjonspolitikk i mellomalderen, *Historiallinen Arkisto* 63, s. 1-13.
- Blom, Grethe 1967: *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo.
- Blunt, C.E. 1960: Ecclesiastical Coinage in England (Part I. To the Norman Conquest), The President's Address, Session 1959-60, *The Numismatic Chronicle*, London, s. i-xvii.
- Blunt, C.E. 1961: Ecclesiastical Coinage in England (Part II. After the Norman Conquest), The President's Address, Session 1960-61, *The Numismatic Chronicle*, London, s. i-xviii.
- L. E. Bruuns Mønt- og Medaillesamling: *Mønter, Medailler og Pengesedler fra Danmark, Norge, Sverige, Slesvig og Holsten samt Numismatisk Litteratur*, [utg. av G. Galster m.fl.], København 1928.
- Daae, Ludvig 1897: *Erkebiskopperne i Nidaros*, Christiania.
- De skriftlige kilder til Danmarks middelalderlige møntvæsen. Et udvalg 1085-1500*, København 1989.
- Diplomatarium Norvegicum, I – XXI*, Christiania – Oslo, 1847-1976. [DN].
- Ernst, Axel 1940: Norske hvide fra kong Hans, *NNÅ* 1940, Stockholm, s. 73-93.
- Ernst, Axel 1956: Om nogle mønter fra de lappiske offerpladsfund, *NNUM* 7-1956, København, s. 167-169.
- Fjellbu, Arne m.fl. (red.) 1955: *Nidaros erkebispestol og erkebispesete 1153-1953*, Oslo.
- Galster, Georg 1955: Græse fundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 61-103.
- Galster, Georg 1965: Norge eller Jylland. Ramus' og Devegges ufuldendte møntværk Tab. XXXVII-XXXIX udgivet og kommenteret af, *Numismatiska Meddelanden* XXX, Stockholm, s. 57-82.
- Galster, Georg 1981: Viborgs bispemønter, *NNUM* 6-1981, København, s. 102-03.
- Gullbekk, Svein H. 1994: *Norges myntvesen i tidlig middelalder. Organisering av myntvesenet og myntenes funksjon*, Magisteravhandling i numismatikk, Universitetet i Oslo, høst 1994. Upublisert.
- Gullbekk, Svein H. 1997: Renovatio monetæ i Norge i middelalderen, *NNÅ* 1992-93, København, s. 52-87.
- Gunnes, Erik 1971: *Kongens ære. Kongemakt og kirke i “En tale mot biskopene”*, Oslo.

- Gunnes, Erik 1976: Rikssamling og kristning 800-1177, *Norges Historie*, bd. 2, Oslo.
- Haslund, S. 1934: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. bd. III. *Tidsrummet 1280 til omkring 1500*, Oslo.
- Helle, Knut 1972: *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*, Bergen-Oslo-Tromsø.
- Helle, Knut 1993: *Norge blir en stat 1130-1319, Handbok i Norges Historie*. Bind 3, 3. opplag, Oslo.
- Holmsen, Andreas 1986: *Norges Historie. Fra de eldste tider til 1660*, Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Holst, Hans 1936 a: Norges mynter til slutten av 16. århundre, *Nordisk Kultur*, bd. XXIX, Stockholm. s. 93-138.
- Holst, Hans 1936 b: Funn av myntskatter i Norge intil slutten av 19. århundre, *NNÅ 1936*, København, s. 5-26.
- Holst, Hans 1936 c: Myntfunnet fra Sønderled i Aust-Agder, *NNÅ 1936*, København, s. 34-41.
- Holst, Hans 1948: Norske funn av tosidige mynter, preget under Magnus Lagabøter og hans sønner, *NNÅ 1948*, København, s. 63-84.
- Holst, Hans 1949: Brakteatfunnet fra Troppen. *NNÅ 1949*, København, s. 17-28.
- Holst, Hans 1950: Brakteatfunnet fra Tønsberg. *NNÅ 1950*, København, s. 57-72.
- Holst, Hans 1955: Numismatiske kirkefunn i Norge. Mynter fra 12. århundre til nyere tid, funnet i norske kirker og kirketufter, *NNÅ 1953*, Stockholm, s. 1-31.
- Holst, Hans 1956: Supplerende bidrag til kunnskapen om norske mynter fra norske funn, *NNÅ 1954*, Helsingfors, s. 63-74.
- Holst, Hans 1957: Numismatiske kirkefunn i Norge, *NNÅ 1955*, Stockholm, s. 1-30.
- Holtmark, Anne 1986: *Sverres Saga – En tale mot biskopene*, Oslo.
- Hødnebo, Finn (red.) 1960: *Corpus codicum Norvegicorum med. aevi. fol. ser. II, Norske diplomer til og med 1300*, Oslo.
- Hødnebo, Finn 1979: *Norges Kongesagaer*, bd. 4, Oslo.
- Jensen, Jørgen Steen; Bendixen, Kirsten; Liebgott, Niels-Knud; Lindahl, Fritze; Grønder-Hansen, Keld og Posselt, Gert 1992: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550*, bd. 1-2, København.[DMS]
- Jensen, Jørgen Steen 1983: Bårarp-fundet 1932. Et hallandsk møntfund fra Svend Grathes tid, *Numismatiska Meddelanden*, 33, s. 101-124.
- Jensen, Jørgen Steen 1993: En mindemønt for Assers opnåelse af ærkebispneværdigheden i Lund 1104?, *NNUM*, København, 1993, s. 2-8.
- Johnsen, Arne Odd 1945: *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo.
- Kolsrud, Oluf 1958: *Noregs kyrkjesoga. I. Millomaldaren*, Oslo.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 1-22, Oslo 1956-78.
- Lunden, Kåre 1976: Norge under Sverreætten 1177-1231, *Norges Historie*, bd. 3, Oslo.
- Metcalf, D.M. 1988: Monetary expansion and recession: interpreting the distribution-patterns of seventh- and eighth-century coins, *Coins and the Archeologist*, 2. ed., Eds. Casey, John and Reece, Richard, s. 230-253.
- Munch, P. A. 1857: *Det norske Folks Historie III del*, Christiania.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker og Skaare, Kolbjørn 1992: *Erkebiskopenes myntverksted*, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag, Småskriftserien Nr. 5, Trondheim.

- Norges gamle Love indtil 1387*, Christiania 1846-95. [NgL]
- Norges gamle Love, 2. Række, 1388-1604*, Kristiania-Oslo 1912-76. [NgL. 2. R.]
- Norsk Biografisk Leksikon*, 1-19, Oslo 1923-1983.
- Rasmussen, Nils Ludvig 1943: Studier i norsk mynthistoria under tiden c:a 1270-1513, *Fornvännen*, hefte 5, Stockholm, s. 176-177.
- Rasmussen, Nils Ludvig 1956: Mynten i de lapska offerplatsfynden, i Serning, Inga: *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*, Uppsala.
- Regesta Norvegica, I-III*, Oslo 1978-89.
- Risvaag, Jon Anders 1995: *Erkebiskopen i Nidaros' utmynting i middelalderen. Med særlig vekt på erkebiskopens myntrett*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, høsten 1995. Upublisert.
- Schive, C.I. 1865: *Norges Mynter i Middelalderen*, Christiania.
- Seip, Jens Arup 1942: *Sættargjorden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo.
- Simensen, Christian J. 1986: Hvilken informasjon gir myntfunn gjort i norske kirker?, *NNUM 3-1986*, København, s. 42-53.
- Simensen, Christian J. 1987: Myntfunn i norske kirker og estimering av myntproduksjonen i Norge i middelalderen, *NNUM 2-1987*, København, s. 32-34.
- Simensen, Christian J. 1992: Nidarosdomen og erkebiskopens mynt 1152 – 1190, *NNF-nytt, 2 -1992*, Oslo, s. 65-91.
- Simensen, Christian J. 1994: The Norwegian Coinage 1204 -1280, *NNÅ 1989-90*, København, s. 45-68.
- Simensen, Christian J. 1997: Norges myntproduksjon i middelalderen, *NNÅ 1992-93*, København, s. 34-51.
- Skaare, Kolbjørn 1965: En ny norsk erkebispemynt, *Numismatiska Meddelanden XXX*, Stockholm, s. 92-102.
- Skaare, Kolbjørn 1971: Norsk utmynting på Håkon Håkonssons tid, *NNÅ 1970*, Lund, s. 5-36.
- Skaare, Kolbjørn 1976: *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*, Oslo-Bergen-Tromsø.
- Skaare, Kolbjørn 1982 a: Kong Sverres utmynting, *NNÅ 1979 – 80*, Oslo-Bergen-Tromsø, s. 93-109.
- Skaare, Kolbjørn 1982 b: Coinage and Monetary Circulation in Norway from The Middle of the 14th Century till c.1500, *NNÅ 1981*, København, s. 136 – 146.
- Skaare, Kolbjørn 1989: Mynt, *Fortiden i Trondheim Bygrunn: Folkebibliotekstomten, Meddelelser Nr. 22*, Trondheim.
- Skaare, Kolbjørn 1995: *Norges Mynthistorie 1-2*, Oslo. [NMH I og II]
- Volz, Peter 1971: Königliche Münzhoheit und Münzprivilegium im Karolingischen Reich und die Entwicklung in der sächsischen und fränkischen Zeit. I. Die karolingische Zeit, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, Band 21, s. 157-186.
- Wadle, Elmar 1971: Mittelalterliches Zoll- und Münzrecht im Spiegel der Confoederatio cum principibus ecclesiasticis, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, Band 21, s. 187-224.

Non-Royal Coinage in Norway till the Reformation

After the establishment of a national coinage in Norway by the kings Harald Hardråde (1047-66) and Olav Kyrre (1067-93) all rights concerning coinage were regarded as the king's prerogative. With the establishment of the archbishopric in Nidaros (Trondheim) in 1153 it has been assumed by several that the archbishop also obtained or usurped the right to issue coins. This assumption is based solely on types as patriarch-crosses, possible crosiers and single letters on Norwegian anonymous 12th and 13th century bracteates. However, there is no evidence neither in the written sources nor in the coins themselves for this assumption. The symbols themselves are universal in the Christian hemisphere. Coin-standards and distribution-patterns show a clear correspondence with coins regarded as royal, and the total lack of 12th century written evidence seems to confirm that Norwegian coinage was still under the power of the king. In a donation-letter dated 1222 the archbishop is granted the right to issue coins, by king Håkon Håkonsson (1217-63), at a standard decided by the king. The archbishop also obtained the right to have his own moneyer with an assistant. King Håkon's donation was withdrawn in 1281 due to serious conflicts between the archbishop Jon Raude and the government of the minor king Eirik Magnusson (1280-99), which drove the archbishop into exile. The archbishop did not regain his coining-rights until 1483. The archbishops then issued coins until the reformation in 1537, when the last of the archbishops was driven into exile.

Preceding the archbishop's coinage there is a group of coins bearing the inscription REX ET COMES – king and earl – referring to the king Håkon Håkonsson and the earl Skule Bårdsson. Apart from these few coins issued in the minority of the king (c. 1217-22), when Skule was the *de facto* ruler of Norway, we have no possibilities to investigate exactly what rights the earl may have had in the monetary policy of Norway.

There is ample evidence of another non-royal coinage in Norway. The king Eirik Magnusson's younger brother, Håkon, duke of Norway, issued coins in his own name c. 1285-99. Coin-standards and distribution-patterns clearly demonstrate a monetary co-operation with, and submission to, the king. The only surviving written source concerning Håkon Magnusson's coinage also underlines this fact. The question may be set forth whether the king redistributed the archbishop's vacant coining-rights to his younger brother the duke.

To conclude there seems to have been a system in Norway during the middle-ages with a clear division of coining-rights. At the top the king holding all rights concerning the monetary system of the country (*Münzhoheit*), at the bottom the archbishop and an occasional earl or duke holding limited rights of issuing coins at a standard set by the king.